

**PRZEGLĄD ORZECZNICTWA EUROPEJSKIEGO
DOTYCZĄCEGO SPRAW KARNYCH**

Zeszyt nr 1/2004

**BIURO STUDIÓW I ANALIZ
DZIAŁ PRAWA EUROPEJSKIEGO**

Opr.: M. Wąsek-Wiaderek

Wprowadzenie

do 1 zeszytu Przeglądu Orzecznictwa Europejskiego dotyczącego Spraw Karnych (POESK)

Pierwszy zeszyt POESK otwiera cykl omówień orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka (dalej ETPCz) i Europejskiego Trybunału Sprawiedliwości Wspólnoty Europejskiej (dalej ETS) dotyczącego spraw karnych. Wyjątkowo zeszyt 1 obejmuje najciekawsze orzeczenia wydane przez wspomniane Trybunały w ciągu pierwszego półrocza 2004 r. Ukazywanie się kolejnych zeszytów jest przewidziane w odstępach kwartalnych.

Omówienie orzecznictwa europejskiego będzie składało się z dwóch części: *Części A* – poświęconej przedstawieniu najciekawszych wyroków i decyzji ETPCz i *Części B* – której treścią będzie prezentacja najważniejszych wyroków ETS.

W *Części A* wyróżnione zostały trzy rozdziały: AI (poświęcony orzeczeniom wydanym przez ETPCz w sprawach polskich), AII (omawiający orzecznictwo ETPCz w sprawach przeciwko innym państwom Rady Europy), oraz A-Varia (zawierający sygnalizację najciekawszych orzeczeń lub spraw dopiero wniesionych do ETPCz, a niekoniecznie dotyczących spraw karnych). Każde orzeczenie w rozdziałach AI i AII będzie prezentowane według następującego klucza (który odzwierciedla strukturę orzeczeń ETPCz): 1. Stan faktyczny sprawy; 2. Zarzuty skarżącego; 3. Prawo krajowe państwa, którego orzeczenie dotyczy¹; 4. Rozstrzygnięcie ETPCz wraz ze streszczeniem argumentacji. Prezentację orzeczenia poprzedzi krótkie wskazanie jego znaczenia dla prawa polskiego i praktyki organów wymiaru sprawiedliwości w sprawach karnych.

Wybór orzeczeń, które znajdują się w *Części A* kolejnych zeszytów POESK, jest zdeterminowany ich wagą dla systemu ochrony praw człowieka w ramach ETPCz (to kryterium przesądza o sięgnięciu w pierwszej kolejności po orzeczenia Wielkiej Izby ETPCz), oraz przydatnością zawartej w nich problematyki dla praktyki orzekania w sprawach karnych na gruncie prawa polskiego. Poza wszystkim trzeba jednak zaznaczyć, że wybór zdeterminowany jest przez osobistą ocenę autorki cyklu omówień i ponosi ona za niego pełną odpowiedzialność. *Część A* POESK zamykać będzie przedstawienie wybranego piśmiennictwa polskiego i zagranicznego na temat orzecznictwa ETPCz w sprawach karnych, oraz zagadnień ogólnych dotyczących ETPCz, jakie ukazało się w omawianym okresie.

Na *Część B* POESK składać się będą trzy rozdziały: BI (obejmujący orzecznictwo ETS związane z problematyką prawnokarną), oraz BII (omawiający orzeczenia zapadłe w trybie odpowiedzi na pytania prejudycjalne i zawierające informacje na temat procedury zadawania pytań prejudycjalnych w sprawach karnych), oraz B-VARIA (wskazujący na inne ważne orzeczenia wydane przez ETS).

Ponieważ znakomita większość orzeczeń omawianych w rozdziałach BI i BII zapada w trybie pytania prejudycjalnego, będą one, w miarę możliwości, prezentowane według następującego schematu, odzwierciedlającego strukturę orzeczeń ETS wydawanych w tym trybie: 1. Prawo mające zastosowanie w sprawie; 2. Stan faktyczny sprawy; 3. Dopuszczalność pytania preju-

¹ Ten punkt może się okazać zbędny przy omawianiu niektórych orzeczeń w części AII. Z oczywistych względów nie będzie on występował także w części AI.

dycjonalnego w sprawie/jurysdykcja Trybunału; 4. Streszczenie argumentacji ETS; 5. Komentarz do zagadnień proceduralnych orzekania w przedmiocie pytania prejudycjalnego².

Część B, podobnie jak *Część A*, zamykać będzie prezentacja najważniejszego piśmiennictwa, podzielona na dwa podpunkty: 1. piśmiennictwo dotyczące prawnokarnej problematyki prawa wspólnotowego; 2. piśmiennictwo dotyczące procedury pytań prejudycjalnych.

Opisana koncepcja struktury POESK została opracowana w konsultacji z Prezesem Izby Karnej SN, dr Lechem K. Paprzyckim. W tym miejscu pragnę serdecznie podziękować za wszystkie cenne sugestie Pana Prezesa. Jednocześnie będę wdzięczna wszystkim Państwu, do których dotrze 1 zeszyt POESK, o krytyczne uwagi na jego temat, które – mam nadzieję z pożytkiem – wykorzystam przy przygotowywaniu kolejnych zeszytów.

² Ten punkt będzie występował tylko w prezentacji niektórych orzeczeń.

SPIS TREŚCI

CZEŚĆ A

AI – Orzecznictwo ETPCz w sprawach polskich 6

Informacje wstępne i dane statystyczne 6

G. K. przeciwko Polsce, wyrok Czwartej Izby ETPCz z dnia 20 stycznia 2004 r., skarga nr 38816/97, (**kluczowe zagadnienia:** cenzura korespondencji osób pozbawionych wolności z ETPCz). 6

AII – Orzecznictwo ETPCz w sprawach przeciwko innym państwom Rady Europy 9

Perez przeciwko Francji – wyrok Wielkiej Izby ETPCz z dnia 12 lutego 2004 r., skarga nr 47287/99, (**kluczowe zagadnienia:** dopuszczalność powoływania się przez osobę dochodzącą roszczeń cywilnych w procesie karnym na gwarancje art. 6 Konwencji, pojęcie „roszczenia cywilnego”)..... 9

Laukkanen and Manninen przeciwko Finlandii – wyrok Czwartej Izby z dnia 3 lutego 2004 r., skarga nr 50230/99, (**kluczowe zagadnienia:** prawo do przesłuchania świadka oskarżenia na takich samych warunkach jak świadka obrony, kontrydiktoryjność postępowania). 14

Arnold G. Cornelis przeciwko Holandii – decyzja Drugiej Izby Trybunału o niedopuszczalności skargi, wydana w dniu 25 maja 2004 r., skarga nr 994/03, (**kluczowe zagadnienia:** kontrydiktoryjność postępowania, dopuszczalność oparcia wyroku o dowody obciążające dostarczone przez współoskarżonego, który korzysta ze specjalnego statusu w zamian za współpracę z organami ścigania). 17

A-VARIA 22

Pachla przeciwko Polsce, skarga nr 8812/02 22

Emesa Sugar N.V. przeciwko Holandii, skarga nr 62023/00 22

WYBRANE PIŚMIENNICTWO NA TEMAT ORZECZNICTWA ETPCZ W SPRAWACH KARNYCH ORAZ ZAGADNIENIŃ OGÓLNYCH DOTYCZĄCYCH ETPCZ ZA OKRES 1 STYCZNIA – 30 CZERWCA 2004 R. 23

CZEŚĆ B

BI – Orzecznictwo ETS związane z problematyką prawno-karną..... 24

Sprawa C-60/02 – wyrok z dnia 7 stycznia 2004 r. – wydany w trybie art. 234 Traktatu o WE w ramach odpowiedzi na pytanie prejudycjalne Sądu Okręgowego w Eisenstadt w Austrii, zadane w związku z postępowaniem karnym przeciwko X. (**kluczowe zagadnienia:** dopuszczalność wystąpienia z pytaniem prejudycjalnym na etapie postępowania przygotowawczego w postępowaniu karnym; niedopuszczalność uznania

przepisów rozporządzenia za podstawę prawną odpowiedzialności karnej w przypadku, gdy prawo krajowe jest z nim sprzeczne).....	24
BII – orzeczenia zapadłe w trybie odpowiedzi na pytania prejudycjalne, zawierające informacje na temat procedury zadawania pytań prejudycjalnych w sprawach karnych	28
<i>Sprawa C-51/03</i> – postanowienie z dnia 31 marca 2004 r. wydane w trybie art. 234 Traktatu o WE w ramach odpowiedzi na pytanie prejudycjalne Sądu Rejonowego w Löbau (Niemcy) zadane w związku z postępowaniem karnym przeciwko N.M. Georgescu (kluczowe zagadnienia: interpretacja art. 92(1) Regulaminu Postępowania przed ETS, zakres jurysdykcji ETS w przypadku procedury udzielania odpowiedzi napytanie prejudycjalne).....	28
<i>Sprawa C-235/02</i> – postanowienie z dnia 15 stycznia 2004 r. wydane w trybie art. 234 Traktatu o WE w ramach odpowiedzi na pytanie prejudycjalne sędziego do spraw śledztwa sądu rejonowego w Gela (Włochy), zadane w związku z postępowaniem karnym przeciwko Mario Antonio Saetti i Andrea Frediani (kluczowe zagadnienia: interpretacja art. 104(3) Regulaminu postępowania przed ETS, dopuszczalność odmowy udzielenia odpowiedzi na pytanie prejudycjalne sądu krajowego).....	31
B-VARIA - inne ważne orzeczenia wydane przez ETS	34
<i>Sprawa C-224/01 Gerhard Köbler przeciwko Austrii</i> , wyrok z dnia 30 września 2003 r., (kluczowe zagadnienia: odpowiedzialność odszkodowawcza państwa za szkodę spowodowaną naruszeniem prawa wspólnotowego, które to naruszenie wynika z decyzji sądu rozstrzygającego sprawę w ostatniej instancji).....	34
WYBRANE PIŚMIENNICTWO NA TEMAT PRAWA WSPÓLNOTOWEGO ZA OKRES 1 STYCZNIA – 30 CZERWCA 2004 r.	35

CZEŚĆ A

AI – Orzecznictwo ETPCz w sprawach polskich

Informacje wstępne i dane statystyczne³

W okresie 1 stycznia - 30 czerwca 2004 r. ETPCz ogłosił 30 wyroków w sprawach polskich, z czego 7 wyroków dotyczyło spraw karnych. Większość z nich odnosi się do znanego problemu zbyt długotrwałego stosowania tymczasowego aresztowania wobec oskarżonych do czasu wydania wyroku sądu pierwszej instancji w sprawie (naruszenie art. 5 ust. 3 Konwencji). Część spośród tych 7 spraw dotyczy nieaktualnego już, ze względu na ostatnie zmiany wprowadzone do k.p.k., zagadnienia braku kontradiktoryjności w postępowaniach w przedmiocie stosowania, przedłużania i badania zasadności tymczasowego aresztowania. Dwa z wydanych wyroków (*D.P.* i *G.K.*, oba wyroki z dnia 20 stycznia 2004 r.) dotyczą m.in. problemu cenzurowania i nadzorowania korespondencji osób pozbawionych wolności z ETPCz. Problem w nich zawarty zostanie omówiony poniżej na przykładzie wyroku w sprawie *G.K.*

G. K. przeciwko Polsce, wyrok Czwartej Izby ETPCz z dnia 20 stycznia 2004 r., skarga nr 38816/97, (**kluczowe zagadnienia:** cenzura korespondencji osób pozbawionych wolności z ETPCz).⁴

Znaczenie danego orzeczenia dla prawa polskiego i praktyki organów wymiaru sprawiedliwości w sprawach karnych.

Sprawa dotyczy przypadku cenzurowania korespondencji osoby odbywającej karę pozbawienia wolności z Europejskim Trybunałem Praw Człowieka.

Okoliczności faktyczne, które legły u podstaw opisywanego wyroku, nie stanowią niestety jedyne go przejawu nieprawidłowej interpretacji przepisów regulujących cenzurę i nadzór nad korespondencją osób osadzonych, zawartych w k.k.w. i innych aktach normatywnych. Nieco wcześniej, w grudniu 2003 r., ETPCz wydał 2 wyroki w sprawach polskich, gdzie stwierdził naruszenie art. 8 Konwencji poprzez cenzurowanie korespondencji tymczasowo aresztowanych z ETPCz przez organy krajowe (wyrok z dnia 2 grudnia 2003 r. w sprawie *Matwiejczuk* (skarga nr 37641), wyrok z dnia 16 grudnia 2003 r. w sprawie *Mianowski* (skarga nr 42083/98)). W sprawie *Matwiejczuk* miała miejsce ingerencja w prawo do poszanowania korespondencji tymczasowo aresztowanego poprzez ostemplowanie koperty listu Europejskiego Trybunału Praw Człowieka do skarżącego z dnia 23 lutego 1999 r. pieczętą „ocenzurowano”

³ Informacje podane w tym punkcie dotyczą jedynie spraw polskich przed ETPCz. Szersza „informacja europejska” dotycząca zagadnień związanych z wymiarem sprawiedliwości w sprawach karnych, jakimi zajmuje się obecnie Rada Europy i Unia Europejska, będzie przygotowywana w miarę potrzeby na bieżąco w formie osobnego biuletynu informacyjnego.

⁴ Wyrok w sprawie *G.K. p. Polsce* zostanie omówiony poniżej jedynie w odniesieniu do zarzutu kontroli cenzurowania korespondencji skarżącego z ETPCz. Pozostałe zarzuty rozpatrywane przez Trybunał zostaną pominięte, gdyż dotyczą nieaktualnych już problemów prawnych związanych ze stosowaniem tymczasowego aresztowania wobec skarżącego.

oraz opatrzenie datą i nieczytelnym podpisem. W sprawie *Mianowski* doszło do ostemplowania pieczętą „ocenzurowano” przez sąd, do dyspozycji którego skarżący pozostawał, dwóch listów stanowiących korespondencję z i do Europejskiego Trybunału Praw Człowieka.

W uzasadnieniach ww. wyroków Europejski Trybunał Praw Człowieka wyraźnie stwierdził, że „dopóki władze krajowe będą kontynuować praktykę opieczętowywania listów tymczasowo aresztowanych stemplem „ocenzurowano”, Trybunał nie będzie mógł przyjąć innej interpretacji jak ta, że listy te zostały otwarte i przeczytane. Zadaniem władz krajowych jest opracowanie procedury przesyłania i otrzymywania listów do i z Trybunału w sposób jasno określający, iż ani koperty, w których przesyłane są te listy, nie mogą być otwierane, ani same listy nie mogą być czytane” (paragraf 99 wyroku w sprawie *Matwiejczuk*). Należy podkreślić, że zdaniem Trybunału nawet w przypadku oznaczenia stemplem „cenzurowano” jedynie samej koperty listu, istnieje uzasadnione prawdopodobieństwo, że koperta została otwarta przez władze krajowe (paragraf 63 wyroku w sprawie *Mianowski*).

Jak wynika z interpretacji art. 8 Konwencji dokonanej przez Trybunał w sprawach polskich, każda forma kontrolowania korespondencji skarżącego z Trybunałem (czyli zarówno zapoznanie się z treścią listu, jak i samo jego otwarcie) stanowi „ingerencję” w prawo gwarantowane art. 8 Konwencji. W tym kontekście za taką „ingerencję” należy uznać obie formy kontroli korespondencji osób osadzonych z Trybunałem uregulowane w k.k.w.: cenzurowanie i nadzór nad tą korespondencją. Trybunał używa zbiorczego określenia dla tych dwóch, odmiennych z założenia i celu czynności, określając je mianem „monitorowania”.

Wbrew oczekiwaniom ustawodawcy, k.k.w. z 1997 r. nie uregulował kwestii monitorowania korespondencji osób pozbawionych wolności z ETPCz w sposób na tyle jednoznaczny, aby wykluczona została jakakolwiek wątpliwość w tym zakresie. W odniesieniu do osób odbywających karę pozbawienia wolności przepis art. 103 k.k.w. jednoznacznie zakazuje cenzurowania ich korespondencji z Trybunałem, natomiast dopuszcza jej nadzorowanie, po spełnieniu określonych warunków. Natomiast, jak wynika chociażby z praktyki zaobserwowanej na przykładzie skarg przekazywanych rządowi przez Trybunał⁵, przepisy k.k.w. sprzed nowelizacji z dnia 24 lipca 2003 r. (Dz. U. Nr 142, poz. 1380) odnoszące się do monitorowania korespondencji tymczasowo aresztowanych z Trybunałem (art. 103 k.k.w. w zw. z art. 214 k.k.w. i w zw. z art. 217 k.k.w.), nie były na tyle precyzyjne, aby wyeliminować możliwość cenzury korespondencji tej grupy osadzonych. Co więcej, nadal przepisy te dopuszczają stosowanie nadzoru nad korespondencją tymczasowo aresztowanych z Trybunałem.

Niestety, podobny zarzut braku spójności i precyzji należy, jak się wydaje, postawić obecnie obowiązującym unormowaniom regulującym ww. problematykę. Ponieważ obecnie obowiązujące przepisy regulujące cenzurowanie korespondencji tymczasowo aresztowanych nie odbiegają w sposób zasadniczy od tych sprzed nowelizacji (art. 217 a § 1 k.k.w. odpowiada treścią przepisowi art. 217 k.k.w. sprzed nowelizacji, natomiast dodany art. 217 b § 2 k.k.w. stanowi niemalże dosłowne powtórzenie dawnego przepisu § 36 Rozporządzenia w sprawie

⁵ W ostatnim czasie (lata 2003-2004) przekazano Polsce do ustosunkowania się 11 kolejnych skarg wniesionych do Trybunału i dotyczących naruszenia prawa do poszanowania korespondencji tymczasowo aresztowanych z Trybunałem. Z tego 9 skarg wpłynęło do Ministerstwa Spraw Zagranicznych tylko w ciągu ostatnich czterech pięciu miesięcy. Wszystkie przypadki cenzurowania korespondencji opisane w tych skargach miały miejsce na gruncie k.k.w. z 1997 r. (sprzed nowelizacji z 24 lipca 2003 r.). W 5 spośród tych 9 spraw, podobnie jak w omawianej sprawie G.K., Trybunał poprosił rząd o ustosunkowanie się do kwestii, czy ingerencja w poszanowanie korespondencji skarżących z Trybunałem nie stanowi jednocześnie naruszenia zobowiązania RP do nieprzeszkadzania w skutecznemu realizowaniu prawa do składania skarg indywidualnych, wyrażonego w art. 34 Konwencji.

regulaminu wykonywania tymczasowego aresztowania), można spodziewać się, że nadal, poprzez mylną interpretację nieprecyzyjnych przepisów będzie dochodziło do naruszania art. 8 Konwencji. Ponadto nadal obowiązuje przepis § 377 Regulaminu wewnętrznego urzędowania sądów powszechnych (Dz. U. z 1987 r., Nr 38, poz. 218 z późniejszymi zmianami), który przewiduje ogólne uprawnienie sędziego sądu, do którego dyspozycji osoba tymczasowo aresztowana pozostaje, do cenzurowania jej korespondencji, nie czyniąc żadnego wyłączenia w stosunku do korespondencji z międzynarodowymi organami ochrony praw człowieka. Podobnie Regulamin wewnętrznego urzędowania powszechnych jednostek organizacyjnych prokuratury (Dz. U. z 1992 r., Nr 38, poz. 163) zawiera przepis (§ 154 ust. 2), który pozwala na ingerencję w treść korespondencji tymczasowo aresztowanych, nie czyni żadnego wyjątku na rzecz szczególnego traktowania korespondencji tej grupy osób z międzynarodowymi organami ochrony praw człowieka.

Wobec rosnącej liczby spraw p. Polsce, w których skarżący pozbawieni wolności stawiają zarzut monitorowania ich korespondencji z Trybunałem, należy oczekiwać, że Komitet Ministrów Rady Europy nadzorujący wykonywanie wyroków ETPCz będzie się domagał podjęcia przez Polskę odpowiednich kroków, które wykluczą zaistnienie podobnych naruszeń w przyszłości.

1. Stan faktyczny sprawy

W dniu 16 stycznia 2001 r. Sekretariat ETPCz otrzymał od skarżącego wypełnioną deklarację na temat jego stanu finansowego, noszącą datę 12 grudnia 2000 r. Dotarła ona do ETPCz w kopercie, na której widniały dwie pieczętki. Pierwsza miała następującą treść: „Areszt Śledczy we Wrocławiu – Wydział Kartotek i Zatrudnienia, otrzymano w dniu [pismo ręczne] 13.12.2000. nr 651/099”. Druga pieczętka nosiła treść „Ocenzurowano”. Koperta nosiła ślady otworzenia już po zaklejeniu: jej prawy bok został rozcięty, a następnie skleiony za pomocą 6 pasków taśmy klejącej. List został nadany na pocztę w dniu 8 stycznia 2001 r.

2. Zarzuty skarżącego

Skarżący zarzucił m.in., iż jego korespondencja z Europejskim Trybunałem Praw Człowieka była cenzurowana przez władze zakładu karnego, co narusza jego prawo do poszanowania korespondencji, zagwarantowane w art. 8 Konwencji.

Ponadto skarżący twierdził, że otwarcie i cenzurowanie jego listu do ETPCz stanowiło naruszenie art. 34 Konwencji, który przewiduje zobowiązanie Państw-Stron Konwencji do nieprzeszkadzania w żaden sposób w korzystaniu z prawa do wnoszenia skarg indywidualnych do Trybunału.

4. Rozstrzygnięcie ETPCz wraz ze streszczeniem argumentacji

- W odniesieniu do zarzutu naruszenia art. 8 Konwencji:

Na wstępie swojej argumentacji ETPCz przypomniał, że ingerencja władzy publicznej w prawo do swobody korespondencji narusza art. 8 Konwencji, chyba, że jest przewidziana przez prawo, służy realizacji jednego lub większej ilości usprawiedliwionych celów wymienionych w art. 8 ust. 2 i jest niezbędna w społeczeństwie demokratycznym dla osiągnięcia tych celów. Interpretując pojęcie „przewidziana przez prawo” ustanowiono trzy zasady jego wykładni: 1) dana ingerencja musi mieć podstawę prawną w prawie krajowym, 2) prawo to musi być odpowiednio dostępne, 3) prawo to musi być sformułowane z wystarczającą precy-

zją, aby umożliwić osobom pokierowanie swoimi działaniami w sposób zgodny z tym prawem (odbiorcy winni mieć możliwość przewidzenia konsekwencji swoich działań w oparciu o to prawo).

Odnosząc się do okoliczności tej konkretnej sprawy, ETPCz stwierdził, że z pewnością otwarcie listu skarżącego do Trybunału stanowiło „ingerencję” w prawo do poszanowania korespondencji przewidziane przez art. 8 Konwencji.

Następnie ETPCz badał, czy ingerencja ta była „przewidziana przez prawo” w rozumieniu art. 8 ust. 2 Konwencji. Zdaniem Trybunału do skarżącego, jako osoby odbywającej w odnośnym czasie karę pozbawienia wolności, miał zastosowanie przepis art. 103 § 1 k.k.w. z 1997 r. Przepis ten jednoznacznie zabrania cenzurowania i nadzorowania korespondencji osób skazanych z ETPCz. W przedmiotowej sprawie organy krajowe działały wbrew temu jednoznacznemu zakazowi, zatem ich ingerencja w prawo skarżącego nie była „przewidziana przez prawo” w rozumieniu art. 8 ust. 2 Konwencji. Dlatego też miało miejsce naruszenie art. 8 Konwencji.

- W odniesieniu do zarzutu naruszenia art. 34 Konwencji:

Trybunał stwierdził, iż – w kontekście stwierdzenia naruszenia art. 8 w niniejszej sprawie – nie widzi konieczności badania tych samych okoliczności faktycznych w punktu widzenia ich zgodności ze zobowiązaniami wynikającymi z art. 34 Konwencji.

AII – Orzecznictwo ETPCz w sprawach przeciwko innym państwom Rady Europy

Perez przeciwko Francji – wyrok Wielkiej Izby ETPCz z dnia 12 lutego 2004 r., skarga nr 47287/99, (**kluczowe zagadnienia:** dopuszczalność powoływania się przez osobę dochodzącą roszczeń cywilnych w procesie karnym na gwarancje art. 6 Konwencji, pojęcie „roszczenia cywilnego”).

Znaczenie danego orzeczenia dla prawa polskiego i praktyki organów wymiaru sprawiedliwości w sprawach karnych.

Przedstawiony poniżej wyrok jest jednym z wielu przejawów dostrzegania i dowartościowania uprawnień pokrzywdzonych w postępowaniu karnym, tak w samym Europejskim Trybunale Praw Człowieka, jak i na forum Rady Europy. Wyrok ten likwiduje istniejące dotychczas w orzecznictwie wątpliwości co do zakresu, w jakim pokrzywdzeni, przystępujący do postępowania karnego w charakterze strony cywilnej, mogą powoływać się na art. 6 Konwencji.

Jest rzeczą niezmiernie trudną wyciągnąć wnioski z tego wyroku dla polskiej procedury karnej. Już wcześniej nie budziło wątpliwości, że pokrzywdzony występujący w postępowaniu karnym w charakterze powoda cywilnego może powołać się na art. 6 Konwencji. Podobne uprawnienie zdaje się przysługiwać pokrzywdzonemu, który jako oskarżyciel posiłkowy zgłasza w postępowaniu karnym wnioski o orzeczenie obowiązku naprawienia szkody, przewi-

dziany w art. 46 k.k. Na gruncie dotychczasowego orzecznictwa ETPCz pozostaje zdaje się kwestią otwartą, czy możliwość powołania się na gwarancje z art. 6 Konwencji (np. gwarancję rozpoznania sprawy w rozsądnym terminie) przysługiwałaby pokrzywdzonemu, który – nie będąc stroną procesową w postępowaniu sądowym (czyli bez przystąpienia do postępowania np. w charakterze oskarżyciela posiłkowego) - wystąpiłby z wnioskiem z art. 46 k.k. Osobiście uważam, że – w przypadku wniesienia takiej sprawy do ETPCz – istnieje duże prawdopodobieństwo przyznania przez Trybunał, że taki pokrzywdzony jest osobą „dochoǳącą swoich praw cywilnych” w rozumieniu art. 6 Konwencji.

Należy odnotować, że ustawa z dnia 17 czerwca 2004 r. o skardze na naruszenie prawa strony do rozpoznania sprawy w postępowaniu sądowym bez nieuzasadnionej zwłoki (Dz. U. Nr 179, po. 1843), która została uchwalona w ramach wykonania wyroku ETPCz w sprawie Kudła p. Polsce, wymienia wśród podmiotów uprawnionych do wniesienia skargi także pokrzywdzonego w postępowaniu karnym, nawet jeśli nie jest on stroną tego postępowania (art. 3 pkt 4 ustawy).

Na marginesie tej sprawy warto zauważyć, że w dwóch sprawach polskich rozpatrywanych obecnie przez ETPCz pokrzywdzeni działający jako oskarżyciele prywatni w sprawach o zniesławienie wnieśli skargę na przewlekłość postępowania karnego. Skargi te zostały przekazane rządowi do ustosunkowania się jako skargi na przewlekłość postępowania ... cywilnego (!) Taka klasyfikacja postępowania karnego prywatnoskargowego w obu sprawach wynika z ustalonej już linii orzecznictwa ETPCz, zgodnie z którą wszelkie postępowania dotyczące ochrony dóbr osobistych mają charakter „cywilny”.⁶

1. Stan faktyczny sprawy

W dniu 31 lipca 1995 r. skarżąca złożyła zawiadomienie do żandarmerii o zastosowaniu wobec niej przemocy przez jej syna i córkę (miała ona polegać na unieruchomieniu skarżącej i wstrzyknięciu jej dwóch dawek nieznannej substancji). Skarżąca natychmiast udała się do szpitala, gdzie potwierdzono ślady zastrzyków. Policja rzeczywiście znalazła ślady diazepanu i innych chemicznych składników waluim. Wszczęto śledztwo w sprawie naruszenia czynności ciała na okres powyżej 8 dni poprzez użycie niebezpiecznego narzędzia (następnie kwalifikacja prawna czynu została zmieniona na łagodniejszą). W czasie śledztwa skarżąca przyłączyła się do postępowania jako strona cywilna. W dniu 14 marca 1997 r. sędzia śledczy umorzył postępowanie w sprawie stwierdzając, że brak jest dowodów pozwalających na przypisanie sprawstwa jakiegokolwiek osobie. Ponadto zaznaczył, że syn skarżącej wyjechał do Gabonu i praktycznie niemożliwe jest ustalenie jego miejsca pobytu. Stwierdził także, że substancja wstrzyknięta skarżącej nie była szkodliwa dla zdrowia. Postanowienie o umorzeniu zostało doręczone skarżącej.

W dalszym toku postępowania skarżąca twierdziła, iż postanowienie o umorzeniu postępowania nie zostało jej doręczone w prawidłowy sposób i złożyła zażalenie na to postanowienie. Orzeczeniem z 8 lipca 1997 r. wydział do spraw oskarżeń sądu apelacyjnego odmówił przyjęcia zażalenia jako wniesionego po terminie. W dniu 11 lipca 1997 r. skarżąca wniosła skargę nieważności na tę decyzję, która została oddalona w dniu 21 kwietnia 1998 r. przez wydział karny Sądu Kasacyjnego.

⁶ W obu sprawach rząd kwestionował prawo oskarżycieli prywatnych do skarżenia się na przewlekłość postępowania karnego. Jednakże dotychczas nie zapadły jeszcze decyzje w przedmiocie dopuszczalności ww. skarg.

2. Zarzuty skarżące

Skarżąca w swojej skardze do ETPCz zarzuciła, że w wyżej opisanym postępowaniu naruszono prawo do rzetelnego procesu przy rozstrzygnięciu o jej prawach i obowiązkach o charakterze cywilnym, zagwarantowane w art. 6 Europejskiej Konwencji Praw Człowieka.

Jednakże zasadniczą kwestią, która podlegała rozstrzygnięciu w tej sprawie (i która przesądza o wadze omawianego wyroku) jest udzielenie odpowiedzi na pytanie, czy pokrzywdzona poprzez samo przystąpienie do postępowania jako strona cywilna, uzyskała prawo do korzystania z gwarancji proceduralnych art. 6 Konwencji. Rząd francuski zgłosił tzw. wstępne zastrzeżenie, twierdząc, że pokrzywdzony przystępując do postępowania jako strona cywilna może ograniczyć swoją aktywność jedynie do popierania oskarżenia i nie formułować konkretnych roszczeń cywilnych. Zdaniem rządu francuskiego (który powołał się w tym względzie na wyrok ETPCz w sprawie *Hamer p. Francji* z dnia 7 sierpnia 1996 r., skarga nr 19953/92), tylko pokrzywdzony, który wstąpił do postępowania jako strona cywilna i zgłosił konkretne roszczenie odszkodowawcze może korzystać z gwarancji art. 6 Konwencji i to jedynie od momentu zgłoszenia takiego roszczenia w postępowaniu karnym. Rząd podkreślił, iż skarżąca nie zgłosiła takiego roszczenia, dlatego nie jest „osoba dochodząca praw o charakterze cywilnym” w rozumieniu art. 6 Konwencji.

3. Prawo krajowe państwa, którego orzeczenie dotyczy

Zgodnie z przepisem art. 2 francuskiego k.p.k., każdy, kto osobiście doznał szkody wynikłej bezpośrednio z popełnienia przestępstwa może zainicjować postępowanie jako strona cywilna w celu dochodzenia odszkodowania za taką szkodę. Przepis art. 3 francuskiego k.p.k. stanowi, że postępowanie strony cywilnej może być prowadzone równocześnie z postępowaniem z oskarżenia publicznego i przed tym samym sądem. Paragraf drugi tego przepisu stwierdza, że postępowanie strony cywilnej może dotyczyć każdego elementu szkody, zarówno majątkowej jak i niemajątkowej wynikłej z czynu będącego przedmiotem oskarżenia. Przepis art. 4 francuskiego k.p.k. przewiduje także możliwość orzekania w przedmiocie roszczeń strony cywilnej w odrębnym postępowaniu cywilnym, zastrzega jednakże, że rozstrzygnięcie sądu cywilnego może w tym przypadku zostać wydane dopiero po ogłoszeniu prawomocnego wyroku w sprawie karnej prowadzonej z oskarżenia publicznego.

Zgodnie z przepisem art. 81-1 francuskiego k.p.k. sędzia śledczy może, z własnej inicjatywy, na wniosek oskarżyciela publicznego lub strony cywilnej, podjąć wszelkie przewidziane prawem kroki w celu umożliwienia stronie cywilnej dokonania oceny rodzaju i rozmiarów szkody wyrządzonej czynem zabronionym lub zgromadzenia informacji w celu ustalenia tożsamości pokrzywdzonego. Jak wynika z art. 82-1 k.p.k., strona cywilna posiada szerokie uprawnienia w śledztwie, łącznie z możliwością wnioskowania o przeprowadzenie określonych czynności śledczych przez sędziego śledczego.

Przepis art. 85 w związku z art. 87 § 1 k.p.k. przewiduje, że osoba, która złożyła zawiadomienie o popełnieniu czynu zabronionego i poniosła szkodę w wyniku jego popełnienia może przyłączyć się do postępowania jako strona cywilna na każdym etapie śledztwa. Zgodnie z art. 88 k.p.k. sędzia śledczy powinien odnotować w aktach fakt przystąpienia do postępowania w charakterze strony cywilnej. Strona cywilna ma prawo złożyć zażalenie na postanowienie o odmowie wszczęcia i na postanowienie o umorzeniu śledztwa, jak również na każdą decyzję, która narusza jej interesy jako strony cywilnej (art. 186 § 2 k.p.k.).

Zgodnie z przepisem art. 418 k.p.k. przystąpienie do postępowania karnego w charakterze strony cywilnej przez osobę, która poniosła szkodę w wyniku popełnienia czynu zabronionego, może nastąpić także na rozprawie. Strona cywilna może, na poparcie swojej skargi, przedłożyć pozew o odszkodowanie za poniesioną szkodę.

Jak wynika z orzecznictwa Trybunału Kasacyjnego Francji dla uznania skargi strony cywilnej za dopuszczalną wystarczy stwierdzenie przez sędziego śledczego, że wskazana szkoda mogła powstać i że istnieje bezpośredni związek przyczynowy pomiędzy jej powstaniem a popełnieniem czynu zabronionego. Zadaniem sędziego śledczego jest zatem ustalenie, czy składająca skargę strona cywilna wykazała „możliwy” (potencjalny) interes w przystąpieniu do postępowania. Decyzja sędziego śledczego o uznaniu skargi strony cywilnej za niedopuszczalną nie pozbawia strony możliwości ponownego złożenia skargi przed sądem orzekającym w sprawie. Trybunał Kasacyjny w jednym z orzeczeń stwierdził także, że strona cywilna może nie korzystać w postępowaniu karnym z możliwości domagania się odszkodowania za szkody wyrządzone popełnieniem czynu zabronionego. W innym orzeczeniu Trybunał Kasacyjny uznał, że nawet w przypadku, gdy orzekanie o roszczeniach odszkodowawczych strony cywilnej nie należy w danej sprawie do kompetencji sądu karnego, skarga strony cywilnej jest dopuszczalna, w takim zakresie, w jakim przyczynia się do ustalenia prawdy w postępowaniu karnym. Z orzecznictwa sądów francuskich wynika ponadto, że prawomocne orzeczenie sądu karnego wiąże sąd cywilny orzekający co do roszczeń odszkodowawczych wynikających z popełnienia przestępstwa.

4. Rozstrzygnięcie ETPCz wraz ze streszczeniem argumentacji

ETPCz uznał, iż w przedmiotowej sprawie nie doszło do naruszenia art. 6 Konwencji. Zanim jednak zapadło rozstrzygnięcie co do meritum skargi, ETPCz wypowiedział się w kwestii dla tego wyroku zasadniczej, mianowicie zastrzeżenia wstępnego rządu francuskiego o niemożności zastosowania art. 6 Konwencji do sytuacji procesowej skarżącej. W dalszej prezentacji ograniczę się do wskazania argumentacji, jaką ETPCz rozwinął dla uzasadnienia tezy, iż skarżąca mogła skutecznie powołać się na naruszenie jej uprawnień gwarantowanych w art. 6 Konwencji.

ETPCz przyznał, że z uprzednio wydanych przez niego wyroków w sprawach dotyczących skarg stron cywilnych we francuskim postępowaniu karnym⁷ wynika niepewność co do reguł rządzących możliwością zastosowania gwarancji art. 6 Konwencji wobec wnoszącej taką skargę strony cywilnej. ETPCz podkreślił, że niniejszym orzeczeniem zamierza położyć kres wątpliwościom, jakie się w tym zakresie pojawiły w orzecznictwie, zwłaszcza, że w kilku innych krajach europejskich funkcjonuje podobny system interwencji strony cywilnej w postępowaniu karnym.

ETPCz stwierdził, wbrew argumentom podnoszonym przez rząd francuski, że w kontekście możliwości powołania się na uprawnienia przewidziane w art. 6 Konwencji, nie należy czynić rozróżnienia pomiędzy stroną cywilną decydującą się dochodzić swoich roszczeń cywilnych w postępowaniu karnym i pokrzywdzonym, który zdecydował się dochodzić odszkodowania z tytułu szkody wynikłej z popełnienia przestępstwa w odrębnym postępowaniu cywilnym. Strona cywilna w postępowaniu karnym jest bowiem stroną uprawnioną zarówno do obrony

⁷ ETPCz rozstrzygał tę kwestię dotychczas w następujących sprawach przeciwko Francji: *Tomasi* (wyrok z 27 sierpnia 1992 r., skarga nr 12850/87), *Acquaviva* (wyrok z 21 listopada 1995 r., skarga nr 19248/91), *Hamer* (wyrok z 7 sierpnia 1996 r.), *Ait-Mouhoub* (wyrok z 28 października 1998 r., skarga nr 22924/93) i *Maini* (wyrok z 26 października 1999 r., 31801/96).

swoich interesów cywilnych w tym postępowaniu, jak i do wystąpienia z konkretnym roszczeniem cywilnym na każdym etapie tego postępowania. Brak sformułowania konkretnego roszczenia o odszkodowanie przez stronę cywilną na danym etapie postępowania nie pozbawia jej skargi charakteru „roszczenia cywilnego” w rozumieniu art. 6 ust. 1 Konwencji.

Strona rządowa argumentowała, że do czasu zgłoszenia przez stronę cywilną konkretnego roszczenia odszkodowawczego, nie istnieje jeszcze „spór co do praw i obowiązków o charakterze cywilnym”, co wyłącza zastosowanie art. 6 Konwencji. ETPCz uznał, że art. 6 Konwencji odgrywa tak istotną rolę w społeczeństwie demokratycznym, że niedopuszczalna jest jego zawężająca interpretacja.

W tym kontekście nie ma znaczenia to, czy pokrzywdzony złożył konkretny wniosek o odszkodowanie. Poprzez uzyskanie statusu strony cywilnej pokrzywdzeni demonstrują wagę, jaką przywiązują nie tylko do skazania oskarżonego, lecz także do zabezpieczenia reparacji finansowej za zaistniałą szkodę.

Zdaniem ETPCz przepis art. 6 ma zastosowanie nawet wtedy, gdy nie został sformułowany wniosek o odszkodowanie. Wystarczy, aby wynik postępowania karnego był decydujący dla rozstrzygnięcia o prawach cywilnych.

W podsumowaniu ETPCz stwierdził, że bez wątplenia przystąpienie przez pokrzywdzonego do postępowania karnego w charakterze strony cywilnej ma decydujące znaczenie dla jego praw o charakterze cywilnym, nawet, jeżeli przystąpienie to miało miejsce w postępowaniu przygotowawczym, które nie doprowadziło do postępowania sądowego (taka sytuacja zaistniała w niniejszej sprawie), a możliwe jest późniejsze prowadzenie postępowania w przedmiocie roszczenia odszkodowawczego w sądzie cywilnym. Istotne jest przy tym, aby istniał ścisły związek pomiędzy dochodzeniem roszczeń cywilnych a postępowaniem karnym.

W paragrafie 70 wyroku ETPCz podkreślił jednak wyraźnie, że możliwość powołania się na art. 6 Konwencji wyczerpuje się w sytuacji, gdy jedynym celem przystąpienia przez pokrzywdzonego do postępowania w charakterze strony cywilnej jest „wykorzystywanie” tej możliwości w celu oskarżenia (doprowadzenia do skazania oskarżonego). Albowiem Konwencja w art. 6 nie gwarantuje prawa do „prywatnego oskarżenia” czy wystąpienia z *actio popularis*. Dlatego też prawo pokrzywdzonego do oskarżenia oskarżonego i doprowadzenia do jego skazania nie może być wykonywane niezależnie: nie może być ono oderwane od korzystania przez pokrzywdzonego z prawa do wniesienia skargi cywilnej, nawet w celu zabezpieczenia symbolicznego zadośćuczynienia, czy ochrony dobrego imienia. W razie potrzeby odstąpienie od korzystania z tego ostatniego prawa musi być ustalone w jednoznaczny sposób.

Podsumowując swą argumentację ETPCz podkreślił, iż taka właśnie interpretacja art. 6 wynika z konieczności zapewnienia praw pokrzywdzonych i zagwarantowania im odpowiedniej pozycji w postępowaniu karnym. Ponadto ETPCz przypomniał o treści Rekomendacji R (83) 7, R (85) 11 i R (87) 21 Komitetu Ministrów, które w jednoznaczny sposób wskazują uprawnienia, jakie przysługują pokrzywdzonym w postępowaniu karnym.

Laukkanen and Manninen przeciwko Finlandii – wyrok Czwartej Izby z dnia 3 lutego 2004 r., skarga nr 50230/99, (**kluczowe zagadnienia:** prawo do przesłuchania świadka oskarżenia na takich samych warunkach jak świadka obrony, kontrydiktoryjność postępowania).

Znaczenie danego orzeczenia dla prawa polskiego i praktyki organów wymiaru sprawiedliwości w sprawach karnych.

Wyrok ten potwierdza wyjątkową ostrożność, z jaką ETPCz podejmuje się oceny słuszności decyzji sądu krajowego co do dopuszczalności i przydatności danego dowodu. Trybunał unika wypowiedzania się, czy dla dokonania prawidłowych ustaleń faktycznych przeprowadzenie danego dowodu byłoby konieczne. Stara się oceniać postępowania ogólnie, całościowo. Tylko w bardzo nielicznych przypadkach, zmuszony wyjątkowymi okolicznościami sprawy, odstąpił od takiego podejścia i orzekł naruszenie art. 6 Konwencji z powodu odmowy dopuszczenia przez sąd krajowy danego dowodu. Miało o miejsce np. w sprawie *Vidal przeciwko Belgii* (wyrok z dnia 22 kwietnia 1992 r., skarga nr 12351/86, §§ 30-35). Swoje bardzo ostrożne podejście do oceny słuszności decyzji sądu krajowego w przedmiocie dopuszczalności dowodów potwierdził Trybunał także ostatnio w sprawie *Perna przeciwko Włochom* (wyrok Wielkiej Izby z dnia 6 maja 2003 r., sprawa nr 48898/99, §§ 29-32).

Wśród spraw polskich rozpatrywanych przez Trybunał i przekazanych Rządowi w celu ustosunkowania się do skargi, jedna dotyczy podobnego zarzutu (naruszenia kontrydiktoryjności postępowania i równości stron wskutek niemożności przesłuchania przez obronę świadka oskarżenia), lecz sformułowanego na tle innej sytuacji procesowej. W sprawie tej skarżący twierdził, że sąd wydał wyrok skazujący w oparciu o zeznania świadka przesłuchanego w postępowaniu przygotowawczym, którego on nie miał możliwości przesłuchać na żadnym etapie postępowania (świadek w sprawie skarżącego, a jednocześnie podejrzany w postępowaniu przygotowawczym dotyczącym tożsamyh zdarzeń). Charakterze świadków policjantów na piśmie na odpowiedź prokuratora na apelację, w której przedstawił on przebieg swojej rozmów.

1. Stan faktyczny sprawy

Obaj skarżący zostali oskarżeni o użycie pojazdu mechanicznego bez zezwolenia, a pierwszy ze skarżących także o prowadzenie pojazdu mechanicznego bez prawa jazdy. Skarżący byli reprezentowani w postępowaniu karnym przez obrońcę z wyboru.

W czasie rozprawy przed sądem rejonowym w dniu 10 września 1997 r. prokurator przesłuchiwał naoczego świadka oskarżenia, policjanta N., który rozpoznał skarżących jako tych, którzy wsiadali do samochodu, którego kradzież została następnie zgłoszona. W czasie składania zeznań przez N. okazało się, że być może na miejscu popełnienia przestępstwa byli obecni także inni policjanci. Świadek odmówił udzielenia odpowiedzi na pytania obrony dotyczące ich umiejscowienia w czasie obserwowania skarżących, jak również odmówił potwierdzenia, czy owi inni oficerowie policji w ogóle znajdowali się na miejscu zdarzenia. Jak się później okazało, przebywanie tych policjantów w miejscu popełnienia przestępstwa związane było z udziałem w innych działaniach operacyjnych. Świadek N. dokładnie wskazał, z której strony wsiadał do samochodu każdy ze skarżących, widział moment odjazdu samochodu i odnotował część numeru rejestracyjnego. Skarżący nie przyznali się do udziału w popełnieniu zarzucanych im czynów i zażądali ujawnienia im tożsamości oficerów policji, o których wspominał N. w swoim zeznaniu, w celu złożenia wniosku o powołanie ich na świad-

ków w sprawie. Jednakże sąd rejonowy na tej samej rozprawie skazał obu skarżących w oparciu zeznania świadka naocznego. Nie przeprowadzono innych dowodów.

Skarżący odwołali się od tego wyroku twierdząc, że nie powinni zostać skazani na podstawie zeznań jednego świadka naocznego, skoro możliwe było przesłuchanie innych policjantów obecnych w miejscu popełnienia przestępstwa. Skarżący złożyli wniosek o przesłuchanie tych policjantów w charakterze świadków i zażądali albo przeprowadzenia ustnej rozprawy apelacyjnej, albo przekazania sprawy do ponownego rozpoznania. W toku postępowania apelacyjnego skarżący podkreślali, że nazwiska rzeczonych oficerów policji nie były im znane do czasu złożenia przez prokuratora odpowiedzi na ich apelację. Okazało się, iż po rozprawie przed sądem rejonowym prokurator ustalił, że na miejscu popełnienia przestępstwa przebywali jeszcze dwaj policjanci, którzy jednak nie obserwowali całego zdarzenia.

Odpowiedź prokuratora na apelacje skarżących została przedłożona do sądu apelacyjnego w dniu 16 stycznia 1998 r. Prokurator ujawnił w niej tożsamość obu oficerów policji, jednak opowiedział się zarówno przeciwko ich przesłuchaniu w sprawie w charakterze świadków, jak i przekazaniu sprawy do ponownego rozpoznania. Prokurator stwierdził, że rozmawiał z rzeczonymi policjantami, którzy przyznali, że byli obecni na miejscu popełnienia przestępstwa i widzieli tam skarżących, ale nie mieli żadnej wiedzy co do samego faktu popełnienia przestępstwa. Zdaniem prokuratora obaj policjanci nie powinni być postrzegani jako świadkowie, którzy mogliby dostarczyć dowodów w sprawie skarżących w rozumieniu art. 6 ust. 3 (d) Konwencji.

W dalszym postępowaniu umożliwiono skarżącym udzielenie pisemnej odpowiedzi na odpowiedź prokuratora na apelację. Obaj skarżący domagali się w niej zagwarantowania możliwości przesłuchania rzeczonych policjantów w charakterze świadków, oraz ponownego przesłuchania N.

W dniu 29 września 1998 r. sąd apelacyjny utrzymał w mocy wyrok sądu I instancji w sprawie skarżących, oddalając wszystkie wnioski zgłoszone przez nich zarówno w samej apelacji jak i w odpowiedzi na odpowiedź prokuratora na apelację. Sąd podkreślił, że skarżący nie uczynili zadość wymogom Kodeksu Postępowania Sądowego (art. 14 ust. 3), i nie wskazali tezy, którą zamierzali udowodnić za pomocą dowodu z zeznań ww. świadków. W odniesieniu do wniosku o ponowne przesłuchanie N. sąd odwoławczy uznał, iż nie przyczyniłoby się ono do bardziej szczegółowego wyjaśnienia sprawy.

W dniu 1 lutego 1999 r. Sąd Najwyższy oddalił kasację skarżących.

2. Zarzuty skarżących

Skarżący twierdzili, że odmówiono im prawa do rzetelnego procesu wskutek odmowy przesłuchania w charakterze świadków dwóch policjantów, których tożsamość nie została im ujawniona przez świadka N. w czasie postępowania przed sądem rejonowym, a sąd odwoławczy odmówił przeprowadzenia ustnej rozprawy lub przekazania sprawy do sądu rejonowego do ponownego rozpoznania. Skarżący powołali się na przepis art. 6 ust. 1 i 3 (d) Konwencji.

3. Prawo krajowe państwa, którego orzeczenie dotyczy

Zgodnie z przepisem art. 8 rozdział 17 Kodeksu Postępowania Sądowego, strony muszą mieć możliwość zaprezentowania niezbędnych dowodów. Sąd może także przeprowadzić dowód z własnej inicjatywy. W rozdziale 25, art. 14 (3) tegoż Kodeksu przewidziano, iż w odwołaniu

od wyroku strona musi wskazać dowód, którego przeprowadzenia się domaga i okoliczności, które zamierza za jego pomocą udowodnić. Rozdział 17 art. 7 Kodeksu przewiduje podstawę prawną dla odmowy uwzględnienia wniosku o przeprowadzenie dowodów nieistotnych.

Przepis art. 44 Ustawy o Policji przewiduje, iż oficer policji przesłuchiwany w charakterze świadka lub w innym charakterze nie ma obowiązku ujawniać objętych tajemnicą służbową „spraw taktycznych i technicznych”.

Zgodnie z zastrzeżeniem zgłoszonym przez Finlandię do art. 6 Konwencji (prawo do rzetelnego procesu) na podstawie art. 64 Konwencji, Finlandia nie jest zobowiązana do zagwarantowania ustnej rozprawy w postępowaniu odwoławczym, jeżeli przepisy prawa krajowego nie przewidują przeprowadzenia takiej rozprawy.

4. Rozstrzygnięcie ETPCz wraz ze streszczeniem argumentacji

W odniesieniu do zarzutu nie przeprowadzenia rozprawy przed sądem odwoławczym ETPCz stwierdził, że w przedmiotowej sprawie mają zastosowanie zastrzeżenia zgłoszone przez Finlandię do art. 6 Konwencji. Z tego względu zarzut jednego ze skarżących podniesiony na gruncie art. 6 Konwencji (odmowa przeprowadzenia przez sąd odwoławczy ustnej rozprawy) nie może zostać rozpatrzony.

W dalszych rozważaniach dotyczących pozostałych zarzutów skarżących Trybunał stwierdził wpierw, iż policjanci wymienieni przez świadka N., chociaż nie posiadali statusu świadków w postępowaniu przed sądami fińskimi, powinni być traktowani jako „świadkowie” dla potrzeb art. 6 ust. 3 (d) Konwencji. Nawiązując do swojego bogatego orzecznictwa na ten temat, Trybunał podkreślił, iż termin „świadek” ma autonomiczne znaczenie na gruncie art. 6 Konwencji, niezależne od nadanego mu przez prawo krajowe danego państwa.

Następnie Trybunał przypomniał podstawowe zasady rzetelnego procedowania wynikające z dotychczasowego orzecznictwa w sprawach karnych. Pokreślił, że kwestia uregulowania dopuszczalności danego dowodu pozostaje, co do zasady, w wyłącznej kompetencji prawa krajowego, a ocena dowodów należy w pierwszym rzędzie do sądu krajowego rozpoznającego daną sprawę. Natomiast zadaniem ETPCz jest sprawdzenie, czy dane postępowanie jako całość, w tym sposób przeprowadzenia dowodów, było rzetelne. Następnie stwierdził, iż kontradiktoryjność postępowania i równość stron procesowych (obrony i oskarżenia) stanowi jeden z podstawowych elementów prawa do rzetelnego procesu. Powinny być one rozumiane jako prawo obrony do posiadania wiedzy o argumentach i dowodach przedłożonych przez stronę przeciwną i możliwości zareagowania na nie. Co do zasady wszelkie dowody w postępowaniu powinny być przeprowadzane na publicznej rozprawie w obecności oskarżonego, a wyrok skazujący nie powinien opierać się na zeznaniach świadka, którego oskarżony nie mógł przesłuchać i którego zeznań oskarżony nie miał możliwości podważyć. Jednakże, jak podkreślił Trybunał, art. 6 ust. 3 (d) Konwencji nie gwarantuje oskarżonemu nieograniczonego prawa do obecności świadka w sądzie. Albowiem decyzja o tym, czy konieczne i pożądane jest przesłuchanie danego świadka należy do sądu krajowego.

Odnosząc powyższe zasady wynikające z orzecznictwa do okoliczności przedmiotowej sprawy, ETPCz odnotował, że jedynie prokurator miał możliwość zadawania pytań dwom świadkom, których tożsamość została ujawniona skarżącym dopiero w postępowaniu odwoławczym. Jednakże, zdaniem Trybunału, utrudnienia procesowe, jakich doznali wskutek tego skarżący, zostały następnie zrekompensowane poprzez zagwarantowanie skarżącym możli-

wości zareagowania na piśmie na odpowiedź prokuratora na apelację, w której przedstawił on przebieg swojej rozmowy z dwoma świadkami. Trybunał podkreślił, że skarżący, wnosząc o przesłuchanie wspomnianych policjantów w charakterze świadków, nie wykazali, jaką tezę dowodową chcieliby udowodnić, oraz w jaki sposób przeprowadzenie tego dowodu miałyby wpłynąć na wynik postępowania w ich sprawie.

W tych okolicznościach Trybunał uznał, że nie doszło do naruszenia prawa do rzetelnego procesu na gruncie art. 6 ust. 1 i 3 (d) Konwencji, w tym prawa do kontradiktoryjnego postępowania. Trybunał stwierdził, że sądy krajowe nie przekroczyły zakresu swobody, jakim dysponują w decydowaniu o dopuszczalności dowodów i ich ocenie.

Arnold G. Cornelis przeciwko Holandii – decyzja Drugiej Izby Trybunału o niedopuszczalności skargi, wydana w dniu 25 maja 2004 r., skarga nr 994/03, (**kluczowe zagadnienia:** kontradiktoryjność postępowania, dopuszczalność oparcia wyroku o dowody obciążające dostarczone przez współoskarżonego, który korzysta ze specjalnego statusu w zamian za współpracę z organami ścigania).

Znaczenie danego orzeczenia dla prawa polskiego i praktyki organów wymiaru sprawiedliwości w sprawach karnych.

Z omówionej poniżej decyzji, jak i innych wydanych już uprzednio orzeczeń (por. m.in. decyzja o niedopuszczalności skargi nr 54445/00 w sprawie Verhoek p. Holandii), jednoznacznie wynika, że posłużenie się w postępowaniu karnym dowodem z zeznań świadka koronnego nie musi prowadzić do naruszenia zasady rzetelnego procesu, wyrażonej w art. 6 Konwencji. Dla polskiego wymiaru sprawiedliwości oznacza to, że nie można, powołując się na art. 6 Konwencji, zakwestionować dopuszczalności korzystania w postępowaniu karnym z zeznań świadków koronnych. Pośrednio, w tym i w innych orzeczeniach Trybunał wyraził ostrożnie pozytywną opinię na temat tej metody zdobywania dowodów w walce z poważną przestępczością.

1. Stan faktyczny sprawy

1.1. *Postępowanie karne przeciwko Z.*

W grudniu 1996 r. holenderskie organy ścigania rozpoczęły prowadzenie operacji pod kryptonimem „Carex”, w sprawie przemytu narkotyków na wielką skalę. Doprowadziła ona do przejęcia przez organy ścigania dużej ilości kokainy, jak również do zatrzymania w dniu 4 czerwca 1997 r. pana Z. i innego podejrzanego. W czasie trwania postępowania przygotowawczego Z. ujawnił chęć podjęcia współpracy z prokuraturą, dlatego też prokurator A., odpowiedzialny za nadzorowanie działań Kryminalnej Służby Wywiadowczej (CID – skrót pochodzi od nazwy holenderskiej), zbadał możliwość osiągnięcia porozumienia z Z., które doprowadziłoby do uzyskania od niego zeznań na temat innych osób zaangażowanych w przemyt kokainy, w zamian za obniżenie mu kary. Ostatecznie nie doszło do osiągnięcia porozumienia, jednakże w czasie negocjacji Z. dostarczył informacji o skarżącym, który nie był podejrzanym w śledztwie Cerex. Oświadczenia te zostały utrwalone na taśmie magnetofonowej.

W maju 1998 r. Z. został skazany za udział w przemyśle 160 i 400 kg kokainy na karę 8 lat pozbawienia wolności. Uniewinniono go natomiast od zarzutu przemytu 700 kg kokainy. Prokurator C. wniósł apelację od tego wyroku, która została wycofana w dniu 7 października

1998 r. Decyzję w tej sprawie podjął prokurator D., który nie był świadom prowadzenia negocjacji z Z., i nakazał wycofanie apelacji ze względu na brak szans na jej uwzględnienie przez Sąd Apelacyjny w Amsterdamie. Wcześniej, w czerwcu 1998 r., prokurator B. ponownie podjął negocjacje z Z., co poskutkowało dostarczeniem przez Z. informacji na temat m.in. działalności przestępczej skarżącego. Ponadto Z. przyznał się do udziału w przemyśle 700 kg kokainy, czyli do popełnienia czynu, co do którego został uniewinniony. Po uzyskaniu opinii Centralnego Komitetu Doradczego (CTC – skrót pochodzi od nazwy holenderskiej) zgodnie z wymogami dyrektywy regulującej zawieranie porozumień z przestępcami, Rada Prokuratorów Generalnych zatwierdziła porozumienie z Z. Zostało ono podpisane w dniu 6 listopada 1998 r. Na mocy tego porozumienia Z. zobowiązał się dostarczyć informacji na temat m.in. przemytu narkotyków dokonanego przez skarżącego w zamian za zarekomendowanie częściowego zwolnienia z odbywania kary i uzyskanie innych przywilejów.

1.2. Postępowanie karne przeciwko skarżącemu

W dniu 10 marca 1998 r. skarżący został tymczasowo aresztowany pod zarzutem udziału w przemyśle haszyszu przez Sri Lankę. Następnie zarzuty postawione skarżącemu zostały rozszerzone na podstawie informacji uzyskanych od Z. w dniu 6 listopada 1998 r. Ostatecznie skarżący został oskarżony o udział i kierowanie organizacją przestępczą zajmującą się przemytem kokainy i haszyszu przez Belgię i Sri Lankę.

W dniu 4 czerwca 1999 r. skarżący został skazany na karę 6 lat pozbawienia wolności i grzywnę po przeprowadzeniu 4 rozpraw, w czasie których sąd okręgowy oceniał m.in. wiarygodność ustnych i pisemnych zeznań składanych przez Z. w kontekście porozumienia zawartego z Z. w dniu 6 listopada 1998 r. Skarżący złożył apelację od tego wyroku do Sądu Apelacyjnego w Amsterdamie.

W okresie 17 stycznia – 26 października 2000 sąd apelacyjny przeprowadził 18 rozpraw, w czasie których przesłuchał 18 spośród 50 świadków zawnioskowanych przez skarżącego, w tym Z., pracowników prokuratury i współoskarżonych. Sąd odrzucił wniosek skarżącego o dołączenie do akt sprawy kopii akt śledztwa Carex, obejmujących m.in. treść apelacji prokuratora wniesionej w postępowaniu karnym prowadzonym przeciwko Z. Sąd stwierdził, że skarżący miał możliwość przesłuchania prokuratora C. co do okoliczności prowadzenia postępowania przeciwko Z. Sąd, po konsultacji z adwokatem generalnym odpowiedzialnym za oskarżanie skarżącego przez sąd apelacyjny, odmówił ujawnienia skarżącemu utajnionych fragmentów dokumentów dotyczących porozumienia zawartego z Z. przez prokuraturę, uznając, że ich ujawnienie naruszałoby interes śledztwa i chronione interesy innych osób. Także wniosek skarżącego o załączenie do akt sprawy całej korespondencji pomiędzy adwokatem Z. a prokuraturą został oddalony przez sąd.

W toku postępowania przed sądem apelacyjnym skarżący i jego obrońca mieli możliwość przesłuchania w charakterze świadków prokuratorów: A., B., C. i D., oraz pracowników policji i prokuratury, którzy incydentalnie brali udział w przygotowywaniu porozumienia z Z. Ponadto, na wniosek obrony, prokurator B. załączył do akt sprawy korespondencję prowadzoną z prokuratorem H. i CTC w przedmiocie okoliczności wycofania apelacji wniesionej na niekorzyść Z. i związku pomiędzy tą decyzją a osiągnięciem porozumienia z Z. Jednakże Sąd Apelacyjny postanowił nie uwzględnić wniosku obrony o ujawnienie utajnionych fragmentów tej korespondencji.

Sąd Apelacyjny przesłuchał także Z., który potwierdził wcześniej dostarczone informacje. W celu zbadania wiarygodności Z. sąd, na wniosek obrony, przesłuchał na posiedzeniu z udziałem stron taśmę magnetofonową zawierającą nagrania rozmów Z. z prokuratorem A. Początkowo obrona domagała się odtworzenia nagrania na publicznej rozprawie, jednakże ostatecznie wycofała swoje żądanie.

Do akt postępowania przed sądem apelacyjnym dołączono także oficjalny raport sporządzony przez prokuratora A. zawierający zeznania Z. złożone 30 i 31 lipca 1997 r., oraz treść apelacji wniesionej na niekorzyść Z., a następnie wycofanej przez prokuraturę.

W dniu 9 listopada 2000 r. Sąd Apelacyjny w Amsterdamie wydał wyrok częściowo zmieniający wyrok sądu I instancji i skazał skarżącego na karę 9 lat pozbawienia wolności. W uzasadnieniu wyroku sąd stwierdził, że, co prawda, obrona została pozbawiona dostępu do pewnych dokumentów, jednak miała zagwarantowaną pełną możliwość przesłuchania osób zaangażowanych w osiągnięcie porozumienia z Z. i prowadzenie postępowania przeciwko niemu. Sąd przyznał, że w postępowaniu w sprawie osiągnięcia porozumienia z Z. miały miejsce pewne uchybienia, jednakże nie były one na tyle istotne, aby uznać je za naruszenie prawa skarżącego do rzetelnego procesu. Uznając jednak ich zaistnienie sąd, zgodnie z przepisem art. 359a kodeksu postępowania karnego, wziął je pod uwagę obniżając o jeden rok karę, jaką należało wymierzyć skarżącemu.

Skarżący wniósł kasację od tego wyroku. Sąd Najwyższy oddalił ją w dniu 9 lipca 2002 r. Jednakże, Sąd Najwyższy z własnej inicjatywy postanowił obniżyć karę wymierzoną skarżącemu o 6 miesięcy, gdyż uznał, że w postępowaniu kasacyjnym (które trwało 1 rok i 8 miesięcy) doszło do naruszenia prawa skarżącego do rozpoznania sprawy w rozsądnym terminie, przewidzianego w art. 6 Konwencji.

2. Zarzuty skarżącego

Zarzut 1: Skarżący zarzucił naruszenie art. 6 ust. 1 Konwencji wskutek odmowy przeprowadzenia na publicznej rozprawie dowodu z nagrania taśmy magnetofonowej zawierającej zeznania Z.

Zarzut 2: Ponadto skarżący twierdził, że naruszono jego prawo do rzetelnego procesu poprzez odmowę dostępu do akt śledztwa Carex, do fragmentów dokumentów CTC i korespondencji pomiędzy prokuraturą a adwokatem Z.

Zarzut 3: Skarżący zarzucił także, że decyzje sądowe wydawane w jego sprawie były sprzeczne z Dyrektywą z 1997 r. regulującą zawieranie porozumień z przestępcami oraz dotychczasowym orzecznictwem w tej kwestii.

Zarzut 4: Skarżący zarzucił, iż brak wystarczającego uzasadnienia wyroków wydawanych przez sądy, a w szczególności wyroku Sadu Najwyższego w jego sprawie, narusza standard art. 6 6jwyższego narusza standard art. czającego Inego umienia wydaje sąd, przed którym przeprowadzane są dowody uzyskane wskutek poro Konwencji.

3. Prawo krajowe państwa, którego orzeczenie dotyczy

Za działania prokuratury w Holandii odpowiedzialność ponosi Minister Sprawiedliwości, aczkolwiek prokuratura nie stanowi części składowej tegoż ministerstwa. Prokuratura jest częścią sądownictwa, a jej działanie reguluje Ustawa o organizacji sądownictwa.

W Holandii od 1983 r. organy ścigania uzyskiwały cenne informacje od przestępców w zamian za rezygnację ze ścigania popełnionych przez nich czynów. Miało to miejsce na podstawie okólnika Rady Prokuratorów zawierającego reguły zawierania porozumień z przestępcami. Na początku lat dziewięćdziesiątych powołano specjalną komisję, która zbadała praktykę zawierania takich porozumień i poddała ją krytyce. Ostatecznie ustalono, że zawieranie porozumień winno być precyzyjnie uregulowane przez prawo i nie powinno skutkować całkowitą rezygnacją ze ścigania podejrzanego współpracującego z prokuraturą.

W dniu 1 kwietnia 1997 r. weszła w życie Dyrektywa regulująca zawieranie porozumień z przestępcami. Przewiduje ona, iż każdy etap zawierania takiego porozumienia musi być udokumentowany na piśmie, a samo porozumienie może być zawarte jedynie po uzyskaniu zgody Rady Prokuratorów. Przed wydaniem takiej zgody Rada musi zasięgnąć opinii CTC (który składa się z prokuratorów i funkcjonariuszy policji). Ostatecznie decyzję w przedmiocie legalności porozumienia wydaje sąd, przed którym przeprowadzane są dowody uzyskane w wyniku porozumienia.

4. Rozstrzygnięcie ETPCz wraz ze streszczeniem argumentacji

Ad 1. W odniesieniu do pierwszego zarzutu skarżącego Trybunał poprzestał na stwierdzeniu, że skarżący nie posiada statusu ofiary w rozumieniu art. 34 Konwencji, skoro adwokat skarżącego w postępowaniu przed sądem krajowym wycofał swój pierwotny wniosek o przesłuchanie taśmy magnetofonowej zawierającej zeznania Z. na publicznej rozprawie. Dlatego też skarga w tym zakresie została oddalona na podstawie art. 35 ust. 3 i 4 Konwencji.

Ad 2. W odniesieniu do zarzutu braku dostępu do pewnych dokumentów, Trybunał przypomniał najpierw, że zasadniczo z art. 6 Konwencji wynika nakaz ujawnienia obronie przez prokuraturę wszelkich dowodów w sprawie, zarówno przemawiających na korzyść jak i na niekorzyść oskarżonego. Jednakże, jak podkreślił Trybunał, nakaz ten nie ma charakteru bezwzględny. Występuje bowiem czasami konieczność ochrony dobra konkurującego z interesem obrony. W sytuacji, gdy dowody zostały utajnione ze względu na ochronę interesu publicznego, nie jest zadaniem Trybunału oceniać, czy było to rzeczywiście bezwzględnie konieczne, gdyż ocena dowodów pozostawiona jest sądowi krajowemu, przed którym są one przeprowadzane. Trybunał uznał, że jego zadaniem w tej sprawie jest zbadać sam proces podejmowania decyzji przez organy krajowe i stwierdzić, czy w największym możliwym stopniu starano się zagwarantować oskarżonemu kontrydiktoryjne postępowanie, równość stron i odpowiednie instrumenty ochrony jego interesów.

Odnosząc się do okoliczności rozpatrywanej sprawy Trybunał stwierdził, że dokumenty, w odniesieniu do których skarżący bezskutecznie domagał się ich ujawnienia, nie stanowiły istotnych dowodów w sprawie. Albowiem skarżący nie domagał się dostępu do nich w celu wykazania, że nie brał udziału w zarzucanych mu czynach, a jedynie w celu podważenia legalności porozumienia zawartego przez prokuraturę z Z.

Trybunał podkreślił, że w postępowaniu przed sądami krajowymi skarżący miał zapewnioną wystarczającą możliwość zbadania legalności porozumienia zawartego przez prokuraturę z Z. poprzez możliwość przesłuchania prokuratorów i innych osób zaangażowanych w negocjowanie porozumienia z Z., jak również samego Z.

Dlatego też, mając na względzie wyczerpujący charakter argumentów, jakie Sąd Apelacyjny w Amsterdamie podał na uzasadnienie odmowy dostępu do ww. dokumentów, jak również powołując się na wynikający z wcześniejszego orzecznictwa szeroki zakres swobody, jaki przysługuje sądom krajowym w ocenie przydatności dowodów, Trybunał uznał brak naruszenia prawa do rzetelnego procesu ze względu na odmowę dostępu do pewnych dowodów w postępowaniu karnym prowadzonym przeciwko skarżącemu. W rezultacie ten zarzut skarżącego został uznany za niedopuszczalny jako oczywiście bezzasadny w rozumieniu art. 35 ust. 3 i 4 Konwencji.

Ad 3. Trybunał stwierdził, że nie jest kolejnym „sądem odwoławczym” rozpatrującym odwołania od wyroków sądów krajowych. Przypomniawszy, że zgodnie z art. 19 Konwencji, jego zadaniem jest zagwarantowanie przestrzegania zobowiązań zawartych przez Państwa – Strony Konwencji. Nie może zatem zajmować się błędami w ustaleniach faktycznych czy błędami w interpretacji prawa poczynionymi przez sądy krajowe, chyba, że naruszają one prawa i wolności gwarantowane Konwencją. Zdaniem Trybunału, jedyną kwestią, do jakiej musi się odnieść w tym kontekście to ustalenie, czy użycie w charakterze dowodów w postępowaniu przeciwko skarżącemu zeznań Z. było sprzeczne z art. 6 § 1 Konwencji.

Trybunał stwierdził, że przyjmuje ze zrozumieniem konieczność używania zeznań świadków uzyskanych w zamian za odstąpienie od ścigania czy inne korzyści, jako środków w walce z poważną przestępczością. Podkreślił jednak, że korzystanie z takich zeznań może wywołać wątpliwość co do rzetelności danego postępowania przeciwko oskarżonemu jak również rodzić niejasne sytuacje, gdyż takie zeznania, ze swej natury są podatne na manipulacje i mogą być złożone jedynie w celu uzyskania korzyści obiecanych w zamian, czy dopełnienia osobistej zemsty. Nie można zatem nie doceniać swoistego charakteru takich zeznań i ryzyka oskarżenia i skazania danej osoby na podstawie nie zweryfikowanych oskarżeń, których poczynienie może w dodatku nie być bezinteresowne. Jednakże, posłużenie się jako dowodami takimi zeznaniami samo w sobie nie czyni postępowania karnego nierzetelnym. Zależy to bowiem od specyficznych okoliczności danej sprawy.

Zdaniem Trybunału, fakt użycia zeznań Z. w przedmiotowej sprawie w postępowaniu przeciwko skarżącemu nie naruszył jego prawa do rzetelnego procesu z następujących powodów:

- zarówno sam skarżący jak i sądy krajowe były świadome, że zeznania Z. są składane na mocy jego porozumienia z prokuraturą;
- skarżący i sądy krajowe miały pełną możliwość przesłuchiwania Z. w celu ustalenia wiarygodności jego zeznań;
- sądy krajowe w czasie postępowania wykazały, że są w pełni świadome niebezpieczeństw, trudności i pułapek towarzyszących zawieraniu porozumień z przestępcami;
- w uzasadnieniach wyroków wydanych w sprawie skarżącego dokładnie przeanalizowano wszelkie aspekty porozumienia zawartego z Z., ze szczególnym uwzględnieniem tych, na które zwracała uwagę obrona;
- wyrok skazujący wydany wobec skarżącego nie był oparty tylko o zeznania Z. ale także inne dowody przeprowadzone w postępowaniu, w tym o zeznania

współoskarżonych, innych świadków, raporty policyjne, ustalenia laboratorium medycyny sądowej i wyjaśnienia samego skarżącego.

Ad 4. W odniesieniu do czwartego zarzutu skarżącego Trybunał stwierdził, że z art. 6 Konwencji wynika ogólny obowiązek sporządzania uzasadnień wyroków przez sądy krajowe. Jednakże nie może być on rozumiany jako wymóg dokładnego udzielania odpowiedzi na każdy argument stron. Oddalając apelację czy kasację sądy orzekające w przedmiocie środka zaskarżenia mogą po prostu powołać się na uzasadnienie wyroków sądów niższych instancji. Dlatego też zarzut skarżącego w tym względzie został uznany za nieuzasadniony.

A-VARIA

Pachla przeciwko Polsce, skarga nr 8812/02

W dniu 22 czerwca 2004 r. ETPCz wydał częściową decyzję w sprawie dopuszczalności tej skargi i zdecydował o odroczeniu rozpoznania m.in. zarzutu skarżącego dotyczącego jego swobody wypowiedzi w postępowaniu karnym poprzez wydanie wobec niego wyroku skazującego za znieważenie pana Stanisława Sieńczaka, prokuratora Prokuratury Apelacyjnej we Wrocławiu. Następnie skarga została przekazana rządowi w celu ustosunkowania się do zarzutów skarżącego. Obecnie przygotowywane jest stanowisko rządu w tej sprawie.

Emesa Sugar N.V. przeciwko Holandii, skarga nr 62023/00

Skarżącym jest spółka prowadząca fabrykę cukru, z siedzibą na Arubie. Zgodnie z prawem wspólnotowym Aruba jest klasyfikowana jako „kraje i terytoria zamorskie”. Do 1997 r. Decyzja Rady (WE), na podstawie której działa ww. spółka, stanowiła, że towary wwożone do Wspólnoty a pochodzące z „krajów i terytoriów zamorskich” są zwolnione z ceł. W 1997 r. wspomniana decyzja została zmieniona, wskutek czego bezcłowy import cukru z krajów i terytoriów zamorskich na rynek wspólnotowy został ograniczony do pewnego limitu rocznego. W rezultacie Emesa Sugar zainicjowała postępowanie przed Sądem Okręgowym w Holandii przeciwko decyzji Rady Wspólnoty. Holenderski Sąd Okręgowy oddalił powództwo skarżących, ale w trakcie postępowania krajowego skierował do Europejskiego Trybunału Sprawiedliwości szereg pytań prejudycjalnych. W marcu 1999 r. odbyło się przesłuchanie stron przed ETS. Po tym przesłuchaniu Adwokat Generalny ETS przedstawił opinię i zakończono ustny etap postępowania w przedmiocie pytania prejudycjalnego. Spółka skarżąca wniosowała o pozwolenie na przedłożenie pisemnych obserwacji w odpowiedzi na opinię Adwokata Generalnego. Wniosek ten został oddalony przez ETS w 2000 r.

W skardze do Europejskiego Trybunału Praw Człowieka skierowanej przeciwko Holandii, skarżąca spółka zarzuca, że w postępowaniu przed Europejskim Trybunałem Sprawiedliwości została pozbawiona prawa do rzetelnego procesu. Zdaniem skarżącej spółki sądy holenderskie były zobowiązane respektować odpowiedź ETS na zadane pytanie prejudycjalne, a zatem brak rzetelności postępowania przed ETS miał bezpośredni wpływ na postępowanie przed sądem holenderskim.

Sprawa została przekazana przez ETPCz rządowi holenderskiemu w celu ustosunkowania się do zarzutów skargi.

WYBRANE PIŚMIENNICTWO NA TEMAT ORZECZNICTWA ETPCZ
W SPRAWACH KARNYCH ORAZ ZAGADNIENÍ OGÓLNYCH
DOTYCZĄCYCH ETPCZ
ZA OKRES 1 STYCZNIA – 30 CZERWCA 2004 R.

A) Publikacje dotyczące orzecznictwa w sprawach karnych

1. Derlatka M., *Glosa do postanowienia Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu w dnia 9 października 2003 r., w sprawie Szott-Medyńska i inni przeciwko Polsce, skarga nr 47414/99*, Przegląd Sądowy nr 5/2004, s. 163-171.
2. Gronowska B., *Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu z dnia 2 grudnia 2003 r. w sprawie Matwiejczuk przeciwko Polsce (dot. cenzurowania korespondencji osoby tymczasowo aresztowanej oraz oceny czasu prowadzenia procesu karnego i stosowania tymczasowego aresztowania)*, Prokuratura i Prawo nr 2/2004, s. 159-163.
3. Gronowska B., *Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu z dnia 20 stycznia 2004 r. w sprawie G.K. przeciwko Polsce (dot. sytuacji prawnej osoby pozbawionej wolności w toku procesu karnego)*, Prokuratura i Prawo nr 3/2004, s. 171-176.
4. Gronowska B., *Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu z 12 lutego 2004 r. w sprawie Perez przeciwko Francji (dot. oceny postępowania adhezyjnego z kontekście prawa do słusznej rozprawy sądowej)*, Prokuratura i Prawo nr 4/2004, s. 157-162.
5. Gronowska B., *Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu z 26 lutego 2004 r. w sprawie Nachova i inni przeciwko Bułgarii (dot. użycia przez policję broni palnej ze skutkiem śmiertelnym)*, Prokuratura i Prawo nr 5/2004, s. 163-174.
6. Gronowska B., *Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu z 11 marca 2004 r. w sprawie Iorgov przeciwko Bułgarii (dot. sytuacji skazanego na karę śmierci w czasie obowiązywania moratorium na jej wykonanie)*, Prokuratura i Prawo nr 6/2004, s. 169-178.
7. Paškiewicz J., *Wybrane zagadnienia instytucji świadka koronnego w świetle Konstytucji RP i Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych, z. 1/2004, s. 131-146.
8. Tłumaczenie wyroku w sprawie *Matwiejczuk przeciwko Polsce*, skarga nr 37641/97 z 2 XII 2003 r., Biuletyn Informacji Rady Europy nr 1/2004, s. 148-170.

B) Publikacje na temat zagadnień ogólnych dotyczących ETPCz

1. Dutertre G., *Key case-law extracts. European Court of Human Rights*, Council of Europe December 2003⁸;

⁸ Co prawda książka została wydana jeszcze w 2003 r., jednakże zawiera przedstawienie orzecznictwa ETPCz praktycznie do grudnia 2003 r. Stanowi zatem „najświeższą” pozycję w sposób kompleksowy omawiającą jurysprudencję ETPCz.

2. Kowalska R., *Reforma Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, Biuletyn Biura Informacji Rady Europy nr1/2004, s. 5-23.

CZĘŚĆ B

BI – Orzecznictwo ETS związane z problematyką prawno-karną

Sprawa C-60/02 – wyrok z dnia 7 stycznia 2004 r. – wydany w trybie art. 234 Traktatu o WE w ramach odpowiedzi na pytanie prejudycjalne Sądu Okręgowego w Eisenstadt w Austrii, zadane w związku z postępowaniem karnym przeciwko X. (**kluczowe zagadnienia:** dopuszczalność wystąpienia z pytaniem prejudycjalnym na etapie postępowania przygotowawczego w postępowaniu karnym; niedopuszczalność uznania przepisów rozporządzenia za podstawę prawną odpowiedzialności karnej w przypadku, gdy prawo krajowe jest z nim sprzeczne).

1. Prawo mające zastosowanie w sprawie

1.1 *Prawo wspólnotowe*

Rozporządzenie Rady (WE) nr 3295/94, zmienione następnie Rozporządzeniem Rady (WE) nr 241/1999, ustanawia warunki działania organów celnych, w przypadku gdy towary, co do których istnieje podejrzenie, że są towarami podrobionymi, zostają:

- zgłoszone do dopuszczenia do swobodnego obrotu, wywozu lub powrotnego wywozu zgodnie z art. 61 rozporządzenia (EWG) nr 2913/92 z dnia 12 października 1992 r. ustanawiającego Wspólnotowy Kodeks Celny,
- ujawnione, przy okazji kontroli towarów, przeprowadzonej pod nadzorem celnym zgodnie z art. 37 rozporządzenia (EWG) nr 2913/92, poddanych procedurze zawieszającej w rozumieniu art. 84 ust. 1 lit. a) wymienionego rozporządzenia, ponownie wywiezionych po dokonaniu zgłoszenia, lub umieszczonych w strefie wolnocłowej bądź składzie wolnocłowym w rozumieniu art. 166 tego rozporządzenia.

Rozporządzenie reguluje także środki, które powinny zastosować właściwe organy w odniesieniu do tych samych towarów, w przypadku gdy stwierdzono, że są to rzeczywiście towary podrobione.

Zgodnie z art. 1(2) (a) Rozporządzenia pod pojęciem „towary podrobione” należy rozumieć m.in. towary oznaczone bez zgody uprawnionego znakiem towarowym, który jest identyczny ze znakiem towarowym ważnie zarejestrowanym, odnoszącym się do towarów tego samego rodzaju, jak też znakiem towarowym, którego istotnych aspektów nie można odróżnić od takiego znaku towarowego, a który w związku z tym narusza prawa uprawnionego do danego znaku towarowego, zgodnie z prawem Wspólnoty lub prawem Państwa Członkowskiego, w którym złożono wniosek o odjęcie działań organów celnych.

Przepis art. 2 Rozporządzenia stanowi: „Wprowadzanie do Wspólnoty, dopuszczanie do swobodnego obrotu, wywóz, powrotny wywóz, poddawanie procedurze zawieszającej, jak również umieszczanie w strefie wolnocłowej lub składzie wolnocłowym towarów uznanych za towary określone w art. 1 ust. 2 lit. a) jest zabronione zgodnie z procedurą przewidzianą w art. 6.”

Przepis art. 3 Rozporządzenia przewiduje m.in., iż uprawniony z tytułu rejestracji znaku towarowego może złożyć pisemny wniosek do właściwych organów celnych o podjęcie działań w odniesieniu do towarów, co do których istnieje podejrzenie ich podrobienia. Natomiast przepis art. 11 Rozporządzenia nakłada na państwa członkowskie obowiązek wprowadzenia do prawa krajowego kar (*penalties*) w przypadku dopuszczenia się naruszenia art. 2 Rozporządzenia. Zdanie drugie art. 11 Rozporządzenia stanowi, iż „Kary te powinny być skuteczne, proporcjonalne i stanowić skuteczne odstraszenie.”

1.2. Prawo krajowe

Paragraf 1 austriackiego kodeksu karnego ustanawia zasadę *nulla poena nullum crimen sine lege*. Zgodnie z § 84 (1) austriackiego kodeksu postępowania karnego, jeżeli organ władzy publicznej podejmie podejrzenie popełnienia przestępstwa ściganego z urzędu i wchodzącego w zakres jego odpowiedzialności statutowej, tenże organ władzy jest zobowiązany powiadomić o fakcie popełnienia przestępstwa prokuratora lub organy bezpieczeństwa.

Austriacka ustawa o ochronie znaków towarowych w § 10 (1) stanowi: „Nie naruszając wcześniej uzyskanych uprawnień, zarejestrowany znak towarowy gwarantuje uprawnionemu wyłączną ochronę przed używaniem w obrocie handlowym przez jakąkolwiek osobę bez jego zgody:

- (1) jakiegokolwiek oznaczenia, które jest identyczne ze znakiem towarowym w odniesieniu do towarów lub usług, które są identyczne z tymi, dla których zarejestrowano dany znak towarowy;
- (2) jakiegokolwiek oznaczenia, które jest identyczne lub podobne do znaku towarowego w odniesieniu do towarów lub usług identycznych lub podobnych, jeżeli istnieje ryzyko wprowadzenia w błąd odbiorców, co obejmuje także ryzyko utożsamienia oznaczenia ze znakiem towarowym.”

Zgodnie z § 10a ww. ustawy użycie oznaczenia dla towaru lub usługi obejmuje, w szczególności:

- 1) przypisanie danego oznaczenia do towaru lub jego opakowania, lub do obiektów, w odniesieniu do których jest świadczona lub ma być świadczona usługa;
- 2) oferowanie towarów lub wprowadzanie ich na rynek albo gromadzenie ich w tych celach używając danego oznaczenia, lub oferowanie lub świadczenie usług przy użyciu danego oznaczenia;
- 3) wwożenie lub wywożenie towarów co do których użyto danego oznaczenia;
- 4) używanie oznaczenia na dokumentach handlowych i ogłoszeniach oraz w reklamie.

Paragraf 60 ww. ustawy wymienia sankcje karne, jakie mają zastosowanie w przypadku użycia cudzego znaku towarowego.

2. Stan faktyczny sprawy

Inicjatorami postępowania przed Sądem Okręgowym w Eisenstadt (Austria), na tle którego doszło do wystąpienia z pytaniem prejudycjalnym do Europejskiego Trybunału Sprawiedliwości, byli: Rolex, Tommy Hilfiger Licensing INC., La Chemiste Lacoste S.A. i Guccio Cucci SpA i GAP Inc. - właściciele zarejestrowanych znaków towarowych.

Rolex domagał się od Sądu Okręgowego wydania decyzji o wszczęciu śledztwa sądowego przeciwko X w związku z próbą przewiezienia z Włoch do Polski przez terytorium Austrii 19 zegarków bezprawnie opatrzonych znakiem towarowym *Rolex*. Zdaniem wnioskodawcy działanie X (osoby o nieustalonej tożsamości) stanowiło czyn zabroniony uregulowany w § 10 i 60(1) i (2) austriackiej ustawy o ochronie znaków towarowych.

Z podobnym wnioskiem wobec X wystąpili do Sądu Okręgowego Tommy Hilfiger Licensing INC. i La Chemiste Lacoste S.A, jednak w dniu 8 marca 2003 r. sąd krajowy poinformował Europejski Trybunał Sprawiedliwości o wycofaniu wniosku o wszczęcie śledztwa przez drugą z wymienionych spółek.

Kolejny wniosek do Sądu Okręgowego w Eisenstadt, powołując się na tę samą podstawę prawną, złożyły spółki Guccio Cucci SpA i GAP Inc., podając ponadto informację, że X jest prawdopodobnie dyrektorem lub właścicielem Beijing Carpet Import, spółki utworzonej w Pekinie lub słowackiej spółki H.SW Spol SRO.

Rozpatrując wnioski ww. spółek o wszczęcie śledztwa sądowego przeciwko X., Sąd Okręgowy w Eisenstadt powziął wątpliwość, czy działanie X. stanowiło czyn zabroniony przez prawo austriackie pod groźbą kary w chwili jego popełnienia. Sąd zauważył, iż ustawa o ochronie znaków towarowych definiowała jako „nielegalne użycie znaku towarowego” jedynie importowanie i eksportowanie podrabianych towarów, a nie przewożenie ich przez terytorium Austrii. Jednocześnie Sąd Okręgowy odnotował, iż w sprawie C-383/98 Polo/Lauren ETS uznał, że Rozporządzenie Nr 3295/94 ma zastosowanie także do sytuacji, kiedy podrobione towary są przewożone z jednego państwa niebędącego członkiem UE do innego państwa nieczłonkowskiego przez terytorium państwa członkowskiego. Sąd powziął wątpliwość, czy interpretacja przepisów Rozporządzenia nr 3295/94 dokonana w sprawie C-383/98 na tle sprawy cywilnej ma zastosowanie także do kształtowania odpowiedzialności karnej za przewożenie przez terytorium Austrii towarów bezprawnie opatrzonych cudzym znakiem towarowym.

W związku z powyższymi wątpliwościami, w dniu 4 marca 2002 r. Sąd Okręgowy w Eisenstadt postanowił zawiesić postępowanie w sprawie wniosków ww. spółek i skierować do ETS następujące zapytanie:

„Czy przepisy prawa krajowego, w niniejszym przypadku § 60 (1) i (2) w związku z § 10a ustawy o ochronie znaków towarowych, które mogą być interpretowane jako nieprzewidujące karalności zwykłego przewożenia [przez terytorium Austrii] towarów wytworzonych/rozpowszechnianych z naruszeniem przepisów ustawy o znakach towarowych, są sprzeczne z art. 2 Rozporządzenia Rady (WE) nr 3295/94 z 22 grudnia 1994 r. ustanawiającego środki uniemożliwiające dopuszczenie do swobodnego obrotu, wywozu, powrotnego wywozu lub poddawania procedurze zawieszającej towarów podrabianych i towarów pirackich, zmienionego następnie Rozporządzeniem Rady (WE) nr 241/1999 z 25 stycznia 1999 r.?”

3. Dopuszczalność pytania prejudycjalnego w sprawie

Zdaniem spółki Rolex sąd krajowy nie był uprawniony do wystąpienia z pytaniem prejudycjalnym do ETS, gdyż nie był sądem orzekającym w postępowaniu, które prowadziłoby do wydania decyzji o charakterze sądowym. Rolex argumentował, że w prawie austriackim celem śledztwa wstępnego jest przeprowadzenie wstępnego zbadania zasadności podejrzenia popełnienia przestępstwa i wyjaśnienie okoliczności sprawy na tyle, aby można było podjąć decyzję o umorzeniu postępowania lub o wniesieniu oskarżenia. Dlatego też, zdaniem przedstawicieli spółki Rolex, postanowienie o wszczęciu śledztwa wstępnego nie ma charakteru decyzji sądowej.

Odpowiadając na zastrzeżenia wstępne, ETS przypomniał, iż już we wcześniejszych orzeczeniach opowiedział się za dopuszczalnością wystąpienia z pytaniem prejudycjalnym na etapie postępowania przygotowawczego, którego rezultatem może być decyzja o odmowie wszczęcia postępowania (tak w sprawie 14/86 Pretore di Salň, §§ 10-11).

Trybunał podkreślił, że wybór odpowiedniego momentu do wystąpienia przez sąd krajowy z zapytaniem wstępnym należy wyłącznie do kompetencji tego sądu (tak, m. in., we wcześniejszych orzeczeniach w połączonych sprawach 36/80 i 71/80 Irish Creamery Milk Suppliers Association and Others, §§ 5 do 8, w sprawie 72/83 Campus Oil and Others, § 10)

W powyższych powodów zastrzeżenie wstępne zostało oddalone przez Trybunał.

4. Streszczenie argumentacji ETS

Powołując się na orzeczenie w sprawie Polo/Lauren, Trybunał stwierdził, że art. 1 Rozporządzenia winien być interpretowany jako mający zastosowanie do sytuacji zatrzymania na wniosek uprawnionego na terytorium państwa członkowskiego towarów przewożonych z jednego państwa niebędącego członkiem Wspólnoty do innego państwa niebędącego członkiem Wspólnoty.

Trybunał przypomniał, że art. 11 Rozporządzenia nr 3295/94 stawia państwom członkowskim wymóg wprowadzenia sankcji karnych za naruszenia zakazu określonego w art. 2 Rozporządzenia. Interpretacja zakresu Rozporządzenia nie powinna być uzależniona od rodzaju postępowania krajowego (cywilne, karne, czy administracyjne), do którego ma ono zastosowanie.

Trybunał podkreślił, że nie jest jego zadaniem dokonywanie interpretacji prawa austriackiego. Toteż, jeżeli sąd krajowy uznał, że prawo krajowe nie przewiduje karalności przewozu podrobionych towarów przez terytorium państwa członkowskiego, wbrew wymogom określonym w art. 2 i 11 Rozporządzenia, to należałoby uznać, iż przepisy Rozporządzenia wyłączają zastosowanie przepisów prawa krajowego. Co więcej, zgodnie z ustaloną linią orzecznictwa, sądy krajowe są zobowiązane interpretować prawo krajowe zgodnie z prawem wspólnotowym. Jednakże, szczególnie problematyczne jest dokonywanie interpretacji zgodnej z prawem wspólnotowym w sprawach karnych. Jak to wielokrotnie było podkreślane przez Trybunał we wcześniejszych orzeczeniach, zasada dokonywania „pro-wspólnotowej” interpretacji prawa krajowego doznaje ograniczeń wskutek oddziaływania ogólnych zasad prawa, a w szczególności zasady pewności prawnej i zakazu działania prawa karnego wstecz. W tym kontekście Trybunał już kilkakrotnie stwierdzał, że przepis dyrektywy nie może sam w sobie i niezależnie od przepisów prawa krajowego, które zostały uchwalone w celu jego urzeczywistnienia, stanowić podstawy prawnej dla odpowiedzialności karnej lub zaostrzenia odpowiedzialności karnej osoby, która działała z naruszeniem przepisów danej dyrektywy.

Zdaniem ETS podobne reguły mają zastosowanie do przepisów rozporządzeń, które ze swej natury nie wymagają wprowadzania przez państwa członkowskie przepisów je urzeczywistniających.

Skoro zatem sąd krajowy uznał, że prawo krajowe nie penalizuje przewożenia towarów podrobionych przez terytorium Austrii, to z zasady niedziałania prawa karnego wstecz uregulowanej w art. 7 Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, która stanowi ogólną zasadę prawa wspólnotowego, wspólną dla tradycji konstytucyjnej państw członkowskich, wynika zakaz stosowania sankcji karnych za takie działanie, nawet jeżeli prawo krajowe w tym względzie jest sprzeczne z prawem wspólnotowym (w tym przypadku z rozporządzeniem).

BII – orzeczenia zapadłe w trybie odpowiedzi na pytania prejudycjalne, zawierające informacje na temat procedury zadawania pytań prejudycjalnych w sprawach karnych

Sprawa C-51/03 – postanowienie z dnia 31 marca 2004 r. wydane w trybie art. 234 Traktatu o WE w ramach odpowiedzi na pytanie prejudycjalne Sądu Rejonowego w Löbau (Niemcy) zadane w związku z postępowaniem karnym przeciwko N.M. Georgescu (**kluczowe zagadnienia**: interpretacja art. 92(1) Regulaminu Postępowania przed ETS, zakres jurysdykcji ETS w przypadku procedury udzielania odpowiedzi napytanie prejudycjalne).

1. Prawo mające zastosowanie w sprawie

1.1. Prawo wspólnotowe

Rozporządzenie nr 539/2001, które weszło w życie w dniu 10 kwietnia 2001 r. wymienia kraje trzecie (niebędące członkami WE), których obywatele muszą posiadać wizę przy przekraczaniu granicy zewnętrznej WE (w Aneksie I), oraz te kraje, których obywatele nie muszą spełniać takiego wymogu, jeżeli zamierzają przebywać na terytorium WE nie dłużej niż 3 miesiące (Aneks II). Rumunia jest wymieniona w Aneksie II, jednak przypis do gwiazdki umieszczonej przy tym kraju informuje, że pozycja prawna obywateli rumuńskich podlega szczególnemu reżimowi określonemu w art. 8(2) Rozporządzenia. Przepis ten przewiduje, że w odniesieniu do krajów oznaczonych gwiazdką decyzja o dacie wejścia w życie zwolnienia z obowiązku posiadania wizy zostanie określona przez Radę działającą na podstawie art. 67(3) Traktatu, w oparciu o raport Komisji Europejskiej na temat polityki danego państwa w dziedzinie nielegalnej migracji i innych działań zapobiegających nielegalnemu przebywaniu na terytorium WE. Rozporządzenie nr 2414/2001 z dnia 7 grudnia 2001 r., zmieniające Rozporządzenie 539/2001, w preambule stwierdza, iż raport Komisji wobec Rumunii był pozytywny i zakończony wnioskiem o zwolnienie obywateli rumuńskich z obowiązku wizowego przy przekraczaniu granicy unijnej z dniem 1 stycznia 2002 r. Rozporządzenie 2414/2001 uchyliło m.in. zastosowanie reżimu z art. 8 Rozporządzenia nr 539/2001 wobec Rumunii, co miało taki skutek, że z dniem 1 stycznia 2002 r. obywatele Rumunii zostali zwolnieni z obowiązku po-

siadania wizej zezwalającej na wjazd i pobyt na terytorium wspólnotowym, nie dłuższy niż 3 miesiące.

1.2. Prawo krajowe

Paragraf 2(3) i (4) niemieckiego k.k. stanowi:

- (3) Jeżeli ustawa obowiązująca w chwili popełnienia czynu zostaje zmieniona przed wydaniem orzeczenia co do odpowiedzialności karnej, stosuje się ustawę względniejszą dla oskarżonego.
- (4) Prawo, które zostało uchwalone jedynie na pewien okres czasu ma zastosowanie do czynów, które zostały popełnione w czasie jego obowiązywania nawet wtedy, gdy nie obowiązuje już w chwili orzekania. Przepis ten nie ma zastosowania, jeżeli przepis szczególny tak stanowi.

Zgodnie z § 408 (2) niemieckiego k.p.k., jeżeli sędzia uważa, że nie istnieje wystarczające podejrzenie popełnienia przestępstwa przez oskarżonego, powinien odmówić wydania nakazu karnego. Decyzja ta wywołuje skutek tożsamy z decyzją o odmowie otwarcia postępowania głównego. Paragraf 210(2) k.p.k. stanowi, że na postanowienie o odmowie otwarcia postępowania głównego prokuratorowi przysługuje zażalenie.

W przypadku wydania nakazu karnego przez sąd, oskarżonemu przysługuje prawo wniesienia sprzeciwu wobec nakazu karnego w terminie dwóch tygodni (§ 410 niemieckiego k.p.k.).

2. Stan faktyczny sprawy

Wnioskiem z dnia 1 marca 2002 r., który wpłynął do Sądu Rejonowego w Löbau w dniu 6 marca 2002 r., prokurator Prokuratury w Görlitz zwrócił się do tegoż sądu o wydanie nakazu karnego przeciwko Pani Georgescu, obywatelce Rumunii. Prokurator oskarżył ją o nielegalne przekroczenie granicy niemieckiej w dniu 15 listopada 2001 r. i nielegalny pobyt na terytorium Niemiec, co stanowi naruszenie § 3(1), § 55(1), § 58(1) i § 92(1)(1) i (6) ustawy o cudzoziemcach i § 52 niemieckiego k.k. We wniosku o wydanie nakazu karnego prokurator zażądał wymierzenia p. Georgescu kary grzywny w wymiarze 40 stawek dziennych w wysokości 9 euro każda.

Sąd niemiecki stwierdził, iż nie budzi wątpliwości, że w chwili przekroczenia granicy Niemiec p. Georgescu podlegała obowiązkowi posiadania wizej w myśl Rozporządzenia nr 539/2001. Zdaniem sądu rozpatrującego sprawę, to, czy działanie oskarżonej nadal jest karalne, zależy od interpretacji prawa wspólnotowego, co usprawiedliwia wystąpienie z zapytaniem wstępnym do ETS.

Sąd krajowy powziął wątpliwość, czy w sprawie nie ma zastosowania § 2(4) niemieckiego k.k., ustanawiający wyjątek od ogólnej zasady stosowania ustawy względniejszej dla oskarżonego w przypadku prawa uchwalonego jedynie na określony czas. Zdaniem sądu krajowego, można zasadnie twierdzić, iż Rozporządzenie nr 539/2001 ustanawia taki właśnie wyjątek, gdyż, zgodnie z tym Rozporządzeniem, Rumunia została wymieniona jako państwo, którego obywatele korzystają ze zwolnienia z posiadania wizej, a jedynie zastosowanie tego zwolnienia zostało oddalone w czasie.

Sąd krajowy przywołał na potwierdzenie swoich wątpliwości fakt, że odnośne przepisy Rozporządzenia nr 539/2001 zostały poddane interpretacji Sądu Rejonowego w Görlitz w innym postępowaniu. Sąd ten stwierdził, że Rozporządzenie nie wskazuje w sposób wystarczający na zamiar jego twórców wprowadzenia wobec obywateli rumuńskich obowiązku wizowego jedynie na określony czas. Natomiast Sąd Okręgowy w Dreźnie w postanowieniu z dnia 9 kwietnia 2002 r. stwierdził, że Rozporządzenie nr 539/2001 i Rozporządzenie nr 2414/2001 nie miały na celu dokonać zmiany sytuacji prawnej oskarżonych w odniesieniu do przestępstw popełnionych przed przyjęciem tego ostatniego Rozporządzenia.

Wobec powyższych wątpliwości co do interpretacji prawa wspólnotowego, Sąd Rejonowy w Löbau postanowił zawiesić postępowanie karne przeciwko p. Georgescu i wystąpić do ETS z następującym pytaniem prejudycjalnym: Czy właściwe przepisy Rozporządzenia nr 539/2001 powinny być interpretowane jako oznaczające, że z dniem wejścia w życie tego Rozporządzenia obywatele Rumunii tylko przez określony czas byli poddani wymogowi posiadania wizy zezwalającej na wjazd do kraju członkowskiego i przebywanie tam przez okres nie przekraczający 3 miesięcy?

3. Jurysdykcja Trybunału

W postanowieniu wydanym w ramach odpowiedzi na pytanie prejudycjalne ETS uznał, iż udzielenie odpowiedzi na ww. pytanie nie wchodzi w zakres jego jurysdykcji. Podał następujące argumenty.

Przepis art. 68(1) Traktatu o WE stanowi, że procedura orzekania prejudycjalnego przewidziana w art. 234 ma zastosowanie do zagadnień uregulowanych Tytułem IV (Wizy, azyl, imigracja i inne polityki związane ze swobodnym przepływem osób) jedynie wtedy, gdy kwestia interpretacji prawa wspólnotowego wydanego w oparciu o przepisy tego tytułu jest podniesiona w sprawie zawisłej przed sądem krajowym, którego orzeczenia nie podlegają zaskarżeniu według prawa wewnętrznego.

Oba ww. Rozporządzenia zostały przyjęte na podstawie art. 62(2)(b)(i) Traktatu, który znajduje się w jego Tytule IV. Dlatego też jedynie sądy krajowe, od orzeczeń których, według prawa krajowego, nie przysługuje środek odwoławczy o charakterze sądowym, mogą zwrócić się do ETS z pytaniem prejudycjalnym.

Trybunał podkreślił, że w przedmiotowej sprawie Sąd Rejonowy w Löbau orzekający w trybie nakazowym nie był „sądem ostatniej instancji” w sprawie. Albowiem, w przypadku wydania przez ten sąd nakazu karnego, oskarżonemu przysługiwało prawo wniesienia sprzeciwu, co spowodowałoby rozpatrzenie sprawy w trybie zwyczajnym w pierwszej instancji. Natomiast w przypadku odmowy wydania nakazu karnego, zażalenie na tę decyzję przysługiwałoby prokuratorowi.

Wobec powyższego, Trybunał uznał, że nie posiada jurysdykcji do orzekania w tej sprawie i zastosował przepis art. 92 (1) Regulaminu Postępowania. Przepis ten⁹ stanowi, że jeżeli jest rzeczą oczywistą, że Trybunał nie posiada jurysdykcji do orzekania w sprawie lub jeżeli wniesienie sprawy jest w sposób oczywisty niedopuszczalne, Trybunał może wydać w sprawie postanowienie z uzasadnieniem [zamiast wyroku – przypis autorki], po wysłuchaniu opinii adwokata generalnego i bez podejmowania dalszych kroków w postępowaniu.

⁹ Umiejscowiony w Rozdziale 2 (Zagadnienia wstępne) Tytułu III (Szczególne formy postępowania) Regulaminu Postępowania przed ETS.

Sprawa C-235/02 – postanowienie z dnia 15 stycznia 2004 r. wydane w trybie art. 234 Traktatu o WE w ramach odpowiedzi na pytanie prejudycjalne sędziego do spraw śledztwa sądu rejonowego w Gela (Włochy), zadane w związku z postępowaniem karnym przeciwko Mario Antonio Saetti i Andrea Frediani (**kluczowe zagadnienia:** interpretacja art. 104(3) Regulaminu postępowania przed ETS, dopuszczalność odmowy udzielenia odpowiedzi na pytanie prejudycjalne sądu krajowego).

1. Prawo mające zastosowanie w sprawie¹⁰

2. Stan faktyczny sprawy

Wskutek skarg na działalność rafinerii w Gela, miejscowy prokurator przeprowadził oględziny techniczne procesu produkcyjnego rafinerii i stwierdził, że używano w niej koksu naftowego jako paliwa. Prokurator uznał, iż koks naftowy stanowi „odpady” podlegające uregulowaniom ustawy nr 22/97, i – ponieważ był używany bez wymaganego pozwolenia przewidzianego tą ustawą – postawił panom Saetti i Frediani zarzut naruszenia wymogu uzyskania stosowanego zezwolenia, za które ww. ustawa przewidywała odpowiedzialność karną. Ponadto, na wniosek prokuratora, sędzia do spraw śledztwa sądu rejonowego w Gela postanowił o zajęciu dwóch składów koksu naftowego.

Po wejściu w życie w dniu 7 marca 2002 r. zmian do ustawy nr 22/97, które usunęły koks naftowy używany do celów przemysłowych z zakresu uregulowania tej ustawy, prokurator postanowił o uwolnieniu składów koksu spod zajęcia. Usunięcie koksu naftowego z zakresu regulacji ustawy nr 22/97 potwierdziła jej kolejna nowelizacja, która weszła w życie w dniu 6 maja 2002 r.

Po wejściu w życie tej ostatniej nowelizacji sędzia do spraw śledztwa sądu rejonowego w Gela powziął wątpliwość, czy ustawodawca włoski był uprawniony wyłączyć koks naftowy używany do celów przemysłowych z zakresu ustawy 22/97, która została uchwalona w celu urzeczywistnienia Dyrektywy nr 75/442. W szczególności, sędzia skłaniał się ku pogładowi, iż koks naftowy stanowi „odpady” w rozumieniu art. 1 (a) Dyrektywy nr 75/442, a to oznacza, że –wobec braku uregulowań wspólnotowych odnoszących się do koksu naftowego – zgodnie z art. 2(1) (b) Dyrektywy, władze krajowe nie mogą samodzielnie wyłączyć tego produktu z zakresu ustawy nr 22/97, której zadaniem było implementować ww. dyrektywę.

W tych okolicznościach sędzia do spraw śledztwa postanowił zawiesić postępowanie karne przeciwko panom Saetti i Frediani i zwrócić się z następującym pytaniem prejudycjalnym do ETS.

- Czy koks naftowy stanowi „odpady” w rozumieniu art. 1 Dyrektywy 75/442?
- Czy użycie koksu naftowego jako paliwa stanowi „proces odzyskiwania” w rozumieniu art. 1 Dyrektywy 75/442?
- Czy koks naftowy używany jako paliwo do procesu produkcyjnego podpada pod kategorię „odpadów”, które państwa członkowskie mogą wyłączyć z zakresu

¹⁰ Ten punkt analizy zostanie pominięty, gdyż w orzeczeniu dotyczy on wyłącznie prezentacji włoskich przepisów regulujących gospodarkę odpadami oraz przepisów Dyrektywy 75/442 regulujących tę samą problematykę. Nie ma ona znaczenia dla zagadnień kluczowych, którym poświęcone jest omówienie tego orzeczenia.

wspólnotowego prawa regulującego gospodarkę odpadami, poprzez przyjęcie unormowań krajowych na podstawie art. 2 ww. Dyrektywy?

1. Dopuszczalność pytania prejudycjalnego w sprawie

W postępowaniu przed ETS panowie Saetti i Frediani twierdzili, iż postępowanie krajowe, w którym sędzia do spraw śledztwa wystąpił z pytaniem prejudycjalnym nie ma charakteru sądowego, dlatego też wystąpienie sądu krajowego do ETS było niedopuszczalne.

Trybunał odrzucił ten zarzut, powołując się na ustaloną linię swego orzecznictwa. Trybunał potwierdził raz jeszcze, że sędzia śledczy, a także sędzia do spraw śledztwa, stanowią „sąd” w rozumieniu art. 234 Traktatu o Wspólnocie Europejskiej, uprawniony do orzekania niezależnie i na podstawie prawa w sprawach wchodzących w zakres jego jurysdykcji przewidzianej prawem. Wydają oni zatem decyzje o charakterze sądowym. Trybunał przywołał w tym względzie swoje poprzednie orzeczenia w sprawie nr 65/79 Chatain oraz sprawie nr 14/86 Pretore di Salò v. X, § 7.

Drugi zarzut sformułowany przez oskarżonych przeciwko dopuszczalności wystąpienia z pytaniem prejudycjalnym opierał się na tezie, iż dokonywanie interpretacji prawa wspólnotowego w ich sprawie nie ma sensu, skoro po wejściu w życie marcowej i majowej nowelizacji ustawy nr 22/97 (depenalizujących przetwarzanie koksu naftowego bez zezwolenia w określonych warunkach), nie może dojść do wydania wobec nich wyroku skazującego w postępowaniu karnym. Oskarżeni twierdzili także, że wobec zmian w prawie krajowym, przepisy Dyrektywy 75/442 nie mogą samodzielnie stanowić podstawy prawnej dla prowadzenia przeciwko nim postępowania karnego.

Także to zastrzeżenie wstępne zostało odrzucone przez Trybunał. Trybunał przyznał, że przepisy dyrektywy nie mogą samodzielnie nakładać obowiązków na osoby indywidualne i w związku z tym nie mogą być przeciwko nim bezpośrednio stosowane. W szczególności przepisy dyrektywy nie mogą samodzielnie – i niezależnie od prawa krajowego, które miało implementować dyrektywę do krajowego porządku prawnego – stanowić podstawy pociągnięcia do odpowiedzialności karnej lub jej zaostrzenia. Trybunał podkreślił jednak, że w przedmiotowej sprawie, w momencie wszczęcia postępowania karnego przeciwko podejrzanym, prawo włoskie regulowało odpowiedzialność karną za przetwarzanie koksu naftowego bez zezwolenia. Nie należy natomiast do zadań Trybunału interpretowanie prawa krajowego w celu ustalenia skutków ostatnich zmian legislacyjnych.

Ponadto Trybunał podkreślił, że z wniosku o wystąpienie z pytaniem prejudycjalnym wynika, iż postępowanie krajowe może, w oparciu o interpretację Dyrektywy 75/442 dokonaną przez Trybunał, doprowadzić do wystąpienia przez sąd krajowy do włoskiego Trybunału Konstytucyjnego w celu zbadania zgodności ustawodawstwa krajowego z włoską konstytucją.

Odrzucając zastrzeżenie wstępne oskarżonych, Trybunał przypomniał zasady rządzące dopuszczalnością odmowy udzielenia odpowiedzi na pytanie prejudycjalne. Trybunał stwierdził, że wyłącznie sąd krajowy orzekający w sprawie jest władny ocenić – w świetle okoliczności sprawy – potrzebę uzyskania orzeczenia prejudycjalnego w celu umożliwienia wydania wyroku w sprawie, jak również znaczenie pytań zadanych Trybunałowi. W rezultacie, jeżeli zadane pytanie dotyczy interpretacji prawa wspólnotowego, Trybunał jest, co do zasady, zobowiązany udzielić odpowiedzi na pytanie prejudycjalne.

Tylko w wyjątkowych sytuacjach Trybunał może badać warunki, w jakich dane pytanie zostało skierowane przez sąd krajowy, w celu wydania decyzji co do jego dopuszczalności. Trybunał może odmówić udzielenia odpowiedzi na pytanie prejudycjalne tylko wtedy, gdy:

- jest rzeczą oczywistą, że interpretacja prawa wspólnotowego, której domaga się sąd krajowy, nie ma związku z faktami lub celem głównego postępowania,
- problem sformułowany przez sąd krajowy jest hipotetyczny, lub
- Trybunałowi nie dostarczono informacji faktycznych i prawnych koniecznych do udzielenia odpowiedzi na pytania do niego skierowane (tak we wcześniejszym wyroku w sprawie C-379/98 PreussenElektra, § 39).

Dlatego też wystąpienie w przedmiotowej sprawie z pytaniem prejudycjalnym było dopuszczalne.

4. Streszczenie argumentacji ETS

ETS uznał, że odpowiedź na zadane pytania może zostać w sposób jednoznaczny wyinterpretowana z wcześniejszego orzecznictwa. Z tego względu, powołując się na art. 104 (3) Regulaminu Postępowania ETS poinformował sąd krajowy, iż zamierza w niniejszej sprawie udzielić odpowiedzi na pytanie prejudycjalne w formie postanowienia z uzasadnieniem. ETS zaprosił także zainteresowane strony na podstawie art. 23 Statutu ETS do przedłożenia swoich obserwacji w tym względzie. Oskarżeni w postępowaniu przed sądem włoskim jak również rząd włoski, szwedzki oraz Komisja Europejska nie sprzeciwiły się użyciu procedury przewidzianej w art. 104 (3) Regulaminu Postępowania.

Argumentacja ETS zawarta w postanowieniu ograniczyła się do przypomnienia głównych tez wcześniejszego orzecznictwa, z którego jednoznacznie wynikało, że koks naftowy nie stanowi „odpadów” w rozumieniu ww. uregulowań prawa wspólnotowego. Opis tej argumentacji zostanie pominięty w prezentacji orzeczenia, gdyż jej celem jest wskazanie na proceduralne aspekty orzekania w przedmiocie pytania prejudycjalnego.

5. Komentarz do zagadnień proceduralnych orzekania w przedmiocie pytania prejudycjalnego

W omawianej sprawie ETS zastosował procedurę postępowania przewidzianą w art. 104 (3) Regulaminu Postępowania Trybunału Sprawiedliwości Wspólnot Europejskich z dnia 19 czerwca 1991 r. (Dziennik Urzędowy WE, L 176 z dnia 4 lipca 1991 r., s. 7 i Dziennik Urzędowy WE, L 383 z 29 grudnia 1992 r.). Przepis ten (w wersji Regulaminu z maja 2004 r., po ostatniej nowelizacji z dnia 24 kwietnia 2004 r.) stanowi:

„Jeżeli pytanie skierowane do Trybunału w celu wydania orzeczenia prejudycjalnego jest identyczne z pytaniem, na które Trybunał już udzielał odpowiedzi, jeżeli odpowiedź na takie pytanie może zostać jednoznacznie wyinterpretowana z istniejącego orzecznictwa oraz w sytuacji gdy odpowiedź na dane pytanie nie pozostawia wątpliwości [jest oczywista], Trybunał może, po poinformowaniu o tym sądu lub trybunału, który zwrócił się z pytaniem prejudycjalnym, i po wysłuchaniu obserwacji przedłożonych przez podmioty wskazane w art. 23 Statutu Trybunału oraz Adwokata Generalnego, ogłosić swą decyzję poprzez wydanie postanowienia

zawierającego uzasadnienie, w którym, jeżeli zaistnienie taka potrzeba, czyni odniesienia do swoich poprzednich wyroków lub innego orzecznictwa”.¹¹

Przepis art. 23 Statutu Trybunału przewiduje, iż w przypadku zastosowania procedury wystąpienia z pytaniem prejudycjalnym, decyzja sądu krajowego o zawieszeniu postępowania krajowego i wystąpieniu do ETS z pytaniem prejudycjalnym jest notyfikowana Europejskiemu Trybunałowi Sprawiedliwości przez dany sąd krajowy. Następnie decyzja ta jest przekazywana przez Kancelarię Trybunału do wiadomości stron, państw członkowskich i Komisji Europejskiej, jak również do wiadomości Rady i Europejskiego Banku Centralnego, jeżeli akt normatywny, którego pytanie dotyczy został wydany przez którykolwiek z tych organów, a także do Parlamentu Europejskiego i Rady, jeżeli akt normatywny, którego pytanie dotyczy został przyjęty wspólnie przez oba te organy.

Zgodnie z art. 23 ust. 2 Statutu, państwa członkowskie i Komisja Europejska, oraz, w razie potrzeby, Parlament Europejski, Rada i Europejski Bank Centralny mają prawo przedłożyć pisemne obserwacje w sprawie do ETS w ciągu 2 miesięcy od daty przekazania im do wiadomości danej sprawy.

Użycie przez ETS w prezentowanej sprawie procedury z art. 104 ust. 3 Regulaminu było przejawem praktycznego zastosowania doktryny *acte éclairé*. Zgodnie z tą doktryną sąd krajowy może odstąpić od wystąpienia z pytaniem prejudycjalnym do ETS, jeżeli uregulowanie, którego dotyczy pytanie prejudycjalne było już przedmiotem wykładni ETS. Natomiast jeżeli sąd krajowy wystąpi z takim pytaniem w ww. sytuacji, ETS, zgodnie z art. 104 ust. 3 Regulaminu, może przestać na wydaniu uzasadnionego postanowienia [zamiast wyroku], w którym wskazuje swoje wcześniejsze orzeczenia odnoszące się do danej kwestii. Wydanie takiego postanowienia musi jednak być poprzedzone spełnieniem warunków przewidzianych w art. 104 ust. 3 Regulaminu (obowiązek podania sprawy do wiadomości wskazanych tam podmiotów).

Procedura z art. 104 ust. 3 Regulaminu może być zastosowana przez ETS także w przypadku wystąpienia przez sąd krajowy z pytaniem prejudycjalnym dotyczącym przepisu, który jest jasny i precyzyjny (oczywisty). Zgodnie z wynikającą z orzecznictwa ETS doktryną *acte clair*, sąd krajowy, na którym ciąży określony w art. 234 Traktatu o WE obowiązek wystąpienia z pytaniem prejudycjalnym, może odstąpić od zadania ETS takiego pytania, jeżeli brzmienie przepisu jest oczywiste.¹²

B-VARIA - inne ważne orzeczenia wydane przez ETS

Sprawa C-224/01 Gerhard Köbler przeciwko Austrii, wyrok z dnia 30 września 2003 r., (**kluczowe zagadnienia**: odpowiedzialność odszkodowawcza państwa za szkodę spowodowaną

¹¹ Tłumaczenie własne autorki.

¹² Szerzej na temat doktryny *acte clair* – J. Skrzydło, *Doktryna „acte clair” w orzecznictwie Trybunału Wspólnot Europejskich i sądów państw członkowskich Unii Europejskiej*, Państwo i Prawo nr 1/1998, s. 49 i n. Zarówno doktryna *acte éclairé* jak i druga doktryna *acte clair* zostanie szerzej omówiona w przygotowywanym przez mnie obecnie opracowaniu na temat procedury występowania z pytaniem prejudycjalnym przez sądy w sprawach karnych.

naruszeniem prawa wspólnotowego, które to naruszenie wynika z decyzji sądu rozstrzygającego sprawę w ostatniej instancji).¹³

Teza wyroku: zasada, że państwa członkowskie są zobowiązane do naprawienia szkody wyrządzonej jednostkom naruszeniem prawa wspólnotowego, za które ponoszą odpowiedzialność, znajduje zastosowanie także wtedy, gdy zarzucane naruszenie wynika z decyzji sądu rozstrzygającego w ostatniej instancji.

Wyrok ma charakter precedensowy, gdyż ETS po raz pierwszy rozstrzygnął o odpowiedzialności odszkodowawczej państwa z tytułu wydania przez sąd krajowy wyroku naruszającego prawo wspólnotowe.¹⁴

WYBRANE PIŚMIENNICTWO NA TEMAT PRAWA WSPÓLNOTOWEGO ZA OKRES 1 STYCZNIA – 30 CZERWCA 2004 r.

A) Piśmiennictwo dotyczące prawnokarnej problematyki prawa wspólnotowego

1. Douglas-Scott S., *The rule of law in the European Union – putting the security into the “Area of Freedom, Security and Justice”*, European Law Review nr 2/2004, s. 219-242.
2. Kuijper P. J., *The evolution of the Third Pillar from Maastricht to the European constitution: Institutional Aspects*, Common Market Law Review, nr 41, 2004, s. 609-626.
3. Skomerska-Muchowska I., *Współpraca policyjna i sądowa w sprawach karnych w projekcie Traktatu Konstytucyjnego (w) Unia Europejska w dobie reform. Konwent Europejski - Traktat Konstytucyjny - Biała Księga w sprawie rządzenia Europą*, red. C. Mik, Toruń 2004, s. 273-302.
4. Skorupka J., *Podstawy karnoprawnej ochrony interesów finansowych Wspólnot Europejskich*, Prokuratura i Prawo nr 6/2004, s. 46-59.
5. Trzcińska J., *Europejski nakaz aresztowania a ekstradycja w prawie polskim*, Prokuratura i Prawo nr 6/2004, s. 89-96.

B) Piśmiennictwo dotyczące procedury pytań prejudycjalnych

1. Kamiński I. C., *Wymiar Sprawiedliwości we Wspólnocie Europejskiej. Praktyczny Komentarz i przepisy*, Warszawa 2004, s. 64-80.
2. Koncewicz T.T., *Kilka uwag na temat podstawy prawnej wspólnotowego mandatu sądu krajowego*, Palestra nr 5-6/2004, s. 116-118.

¹³ Wyjątkowo w tej części POESK sygnalizują orzeczenie, które nie zostało wydane w okresie 1 stycznia – 30 czerwca 2004 r.

¹⁴ Pełne omówienie tego wyroku autorstwa Niny Półtorak, opatrzone dodatkowo glosą, zostało opublikowane w Kwartalniku Prawa Publicznego, nr 4/2004. O znaczeniu tego orzeczenia pisze także R. Stefanicki (*Odpowiedzialność odszkodowawcza państwa wobec jednostki z tytułu niewypełnienia prawa wspólnotowego*, Państwo i Prawo nr 7/2004, s. 41-52). Z tego względu w POESK poprzestają jedynie na sygnalizacji tego ważnego orzeczenia.

3. Kornobis-Romanowska D., *Kompetencje wspólnotowe sądów krajowych – przegląd zagadnień* (w) *Stosowanie prawa wspólnotowego w prawie wewnętrznym z uwzględnieniem prawa polskiego*, red. D. Kornobis-Romanowska, Poznań 2004, s. 13-41.
4. Köck H. F., *Die Grundrechte als Integrationsschranke und die Rolle der nationalen Gerichte. Eine Anmerkung mit Fragezeichen*, Przegląd Prawa i Administracji, tom LVIII, red. B. Banaszak, Wrocław 2004, s. 7-37.
5. Radwan M., *Procedura odesłania wstępnego według art. 234 TWE*, Palestra nr 1-2/2004, s. 152-168.
6. Scheuring K., *Orzeczenie w trybie prejudycjalnym, praktyczne rozważania na podstawie art. 234 TWE* (w) *Stosowanie prawa wspólnotowego w prawie wewnętrznym z uwzględnieniem prawa polskiego*, red. D. Kornobis-Romanowska, Poznań 2004, s. 113-165.
7. Stefanicki R., *Procedura orzeczenia wstępnego w służbie jednolitej wykładni prawa wspólnotowego (w trybie art. 234 Traktatu)*, Przegląd Sądowy nr 2/2004, s. 118-129.
8. Stępień M., *Zagadnienie prawotwórczego charakteru orzecznictwa Europejskiego Trybunału Sprawiedliwości*, Przegląd Prawa i Administracji, tom LVIII, red. B. Banaszak, Wrocław 2004, s. 253-271.
9. Timmermans Ch., *The European Union's judicial system*, Common Market Law Review, nr 41, 2004, s. 393-405.